

ОГЛЯД ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДО КІНЦЯ ХУІІІ. СТОЛІТЯ.

Написав

Олександр Барвінський.

*Передрук з „Вибору українсько-руської літератури“
для учительських семінарій.*

У ЛЬВОВІ, 1901.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

2012

Б. 99

ОГЛЯД ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДО КІНЦЯ ХІІІ. СТОЛІТЯ.

Написав

Олександр Барвінський.

*Передрук з „Вибору українсько-руської літератури“
для учительських семінарій.*

У ЛЬВОВІ, 1901.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під варядом К. Беднарського.

Огляд історії українсько-рускої літератури.

Історія літератури і її задача. Літературою або письменством називаємо збір всіх словесних творів, якими виявляє ся здібність народу в різних добах його розвитку. Окрім письменних творів (а від них походить назва „література“ або „письменство“) належать до обсягу літератури сі словесні твори, що повстали без пера й паперу і переказом переходили від покоління до покоління, поки їх не записано з народних уст. Се устна література („народна словесність“) в супротивности до писаної літератури. Історія літератури є наукою про письменників і про твори письменства. Она викладає, як письменство розвивало ся, які зміни проявляли ся протягом часу в змісті і формі письменських творів, поясняє, що пособляло а що спиняло розвиток письменства, який вплив на письменників та їх твори мали історичні події, а як знов письменство впливало на свою суспільність і на інші народи, а також, яку звязь має рідне письменство з іншими. В письменських творах виявляє ся світогляд народу і ступінь його просвіти в різних добах його розвитку. Тим то історія письменства доповняє історію народу.

Поділ історії українсько-рускої літератури. Українсько-руська література виявляє в своїм розвитку три головні доби:

I. Перша доба старинна. В сій добі має письменство візантійсько-болгарсько-церковний характер, а триває она від початків письменства з введенням християнства на Русь (988 р.) аж до упадку Царгорода (1453 р.), сего головного і майже виключного осередка культурного впливу на Русь.

Старинну dobu ділимо на два відділи: перший відділ процвітання письменства до 1240 р., то є до нападу Татар. В тім часі наслідком татарського погрому упадає зовсім значіне вел. князівства кїївського, а видвигає ся суздальське на півночі, куди також переносить свій престіл кїївський митрополит. Кїїв, мати руских гóродів, зруйнований Татарами, переставши бути столицею митрополитів, втратив провід на Русь. Наслідком татарських наїздів ослабла духова звязь між Києвом а Царгородом і південно-сла-

вянськими краями, багато письменників полишило Русь, багато рукописий і творів письменства запропастило ся безповоротно. Політичне й літературне житє південної Руси знаходить тепер пристановище в Галицко-Волинськїм князівстві (де продовжає ся навіть київска літопись), поки і се князівство не упало також під татарським погромом.

Другий відділ се час застою й упадку літератури. З упадком державної самостійности Галицко-волинського князівства підупадає тут і духове й письменське житє. Навіть літопись Галицкої Руси не збереглась тут, а на далекій півночі; княжі грамоти позатрачували ся і ледво кілька писаних латинською мовою зберегло ся в далеких чужих архівах.

Старинна доба визначає ся високо розвитою письменською старорускою мовою, виробленою на основі церковно-славянського язика в перекладах візантійських творів, в літописях, законодапних книгах і поетичних памятниках.

II. Друга доба — середня. В сій добі проявляє ся переважний вплив латинсько-польський і західно-європейський а триває она від упадку Царгорода аж до виходу „Енеїди“ Івана Котляревського (1798 р.) на Україні, а в Галичині до 1837 р. т. є. до виходу „Русалки Дністрової“ М. Шашкевича.

Середню dobu ділимо на два відділи: перший відділ до андрусівської угоди між Польщею а Московщиною (1667 р.), другий — до Котляревського і Шашкевича.

По літературнім застою й упадку з кінцем старинної доби появляють ся перші завязки нового письменства. Відбили ся в нїм вже західно-європейскі впливи, слїдні на зміненій і мішаній (з польщиною, латиною і н.) мові, як і в провідних гадках сего письменства. Латинсько-польський вплив державний на Русь розпочав ся вже із злукою Галицкої Руси (1340 р.), і Литви (1386 р.) з Польщею, але сї події майже зовсім не мали впливу на тогочасне руске письменство. Доперва тіснійша звязь Руси і Литви з Польщею, переведена Люблинською унією (1569 р.), проявила ся латинсько-польським впливом в рускім письменстві. Крім того проявляє ся в духовім житю Руси вплив Німеччини як і західної Європи. Перші слїди нового духового житя руского бачимо вправді на литовській Руси, але ті завязки нового житя (церковні братства з братськими школами, печатні і т. н.) вкорінюють ся і розвивають ся на Галицкій Руси, а Львів стає якийсь час навіть осередком сего житя почасти побіч, почасти яко наслїдник Вільна

й Острога, поки з кінцем XVI ст. не перенісся осередок життя південної Русі знов до Києва. Андрусівська угода розірвала Україну на дві половини: — правобічна підлягає щораз більше впливові Польщі; лівобічна з Києвом входить в тісні зносини з Московщиною і підлягає її впливам.

Хоч книжне руске письменство середньої доби не було народне, однак книжна мова в письменних творах щораз більше наближаєся до народної а крім того з початками козаччини витворився народний епос в думках.

III. Третя доба — новочасна видала з виступленем Котляревського (1798 р.) і Шашкевича (1837 р.) народне письменство в живій народній мові.

Огляд історичного розвитку руского язика¹⁾.

Язык або мова є головною прикметою кожного народу. Нарід, що полишив свою мову або втратив її насильно, перестає бути народом того імени, яке мав перше. Кождий нарід є нерозлучно звязаний головно із своєю мовою, з нею живе і умирає. Про життя народу оповідає нам історія, про життя і розвиток язика свідчать літературні пам'ятники. З них досліджуємо живу народну мову від нинішньої доби аж до прастарих, давно минулих часів.

Письмо. Між славянськими народами мають Русини (по Словенцях) найдавніші письменні пам'ятники. З поганських часів не збереглося нічого писаного, хоч вже і в поганській добі Русь була в зносинах з освіченими сусідами, іменно з Царгородом і ин., і послуговувалася письмом, про яке згадують вже арабські історики, а старинна житєпись св. Кирила наводить, що він в IX ст. найшов в Корсуни євангеліє і псалтир руским письмом писане і чоловіка, промовлявшого тою бесідою. Можна догадуватися, що як иньші Слав'яни, так і Русь уживала в письмі „черт і різ“, знаків, про які згадує болгарський монах Храбр, ученик св. Климентія, в своїм творі „О письменехъ“ (з IX. або початку X. століття). Очевидно було се якесь початкове письмо, котре св. Кирил найшов і в Панонії, проповідуючи християнську віру.

¹⁾ Слово язык часто уживаєся в старинних руских творах (н. пр. в літописі) в значіню слова нарід; таке значінє має иноді і слово земля.

Се письмо винайдене св. Кирилом зве ся по его імени кирилицею¹⁾, а форми сего письма переняв св. Кирил з грецкого.

Староболгарский (церковнославянський) язык. Св. апостоли Славян Кирил і Методій, вийшовши з Солуня (головного міста переважно славянської Македонії), ширили християнство в Болгарії, Моравії і Панонії а перекладом святаго Письма і богослужебних книг зробили старославянський (або староболгарський, церковнославянський) язык письменною мовою. Сей готовий взорець письменної мови дістав ся через Болгарію і Сербію на Русь, до Києва, де вже на довго перед Володимиром В. було багаті християн. Перші київські християни неперечно уживали в церковних обрядах і богослуженю старославянського (церковнославянського) языка, хоч сей язык приняв у себе багаті елементів з ріжних славянських наріччій ще перед тим, поки став на Русі языком церкви. На Русі сей язык приновлено до рускої вимови і длятого старославянський язык не являє ся в наших церковних книгах в первіснім виді, а єсть зруццям іменно що до звуків. Тим то й читаючи церковні книги, вимавляємо старославянські звуки по руски. Але й для иньших потреб не бачила тодішня Русь конечности витворювати окремого письменства старорускою мовою, позаяк письменники бачили в церковнославянськім язичі готову літературну мову, зовсім пригідну для вислову мислей, піддержувану високою повагою церкви.

Основою церковнославянського языка послужила болгарска мова (родина мова св. Кирила з Македонії, якою говорили солунські Славяни²⁾). Тою мовою переложено св. Письмо і церковні книги і она стала таким способом в південній Славянщині богослужебною мовою як і мовою початкового церковного письменства. Та сама задача припала їй на Русі з того часу, як Русь з заведенем християнства (988) вступила у взаємини з Царгородом.

Староруский язык. Церковнославянський язык мусів бути близько споріднений із старорускою мовою, (бо славянські наріччя

¹⁾ Крім кирилиці у деяких західних Славян (Хорватів) є ще азбука звана глаголицею. Хто винайшов глаголицю — не відомо на певно, однак памятники писані глаголицею є так само давні як і памятники кирилиці.

²⁾ Деякі учені (Копитар, Мікльосич) уважали церковнославянський язык мовою Славян, що в IX ст. жили між Дунаєм а Дравою, в межах давної Панонії. По думці тих учених ті Славяни, що говорили церковнославянською мовою, були або предками нинішних Словінців або славянським племенем, що вже не існує а було споріднене з Словінцями і Болгарами. Погляд сих учених має що раз меньше сторонників.

не рїзнили ся в тих давних часах так між собою як нинї); инакше язык церковного богослуженя був би незрозумїлий для народу і був би так скоро не прийняв ся в письменствї на Руси. Письменні люди в тих часах громадили ся головно по монастирях, де більшу частину часу проводили на читаню книг духовного змісту, так що пам'ять мимохіть привикала до языка тих книг. Під впливом і вражінем сих взірців брав ся письменник писати релїгійну повість або висловлювати своє побожне чувство. Очевидно висловлювано се не инакше як церковнославянським языком, до котрого спершу треба було привикнути за читанем богослужебних книг, але відтак трудно було від него визволити ся. Длятого то і перший літописець руский каже: „А словѣнескъ языкъ и руский одинъ“, хоч на основі языкових дослідів нинї ніхто вже не подїляє думки першого руского літописця про єдність старославянського і руского языка в тих часах. Сам язык першої літописи є старославянським лише в самій основі, а скрізь ту старославянську основу виступають прикмети старорускої мови і в звуках і в формах слів і в складі рїчи. І в иньших памятниках вже від кінця XI. до XIII. ст. язык духовного письменства значно відріжняє ся від языка деяких памятників того часу а іменно памятників законодатних (Руска Правда) і поетичних (Слово о Полку Ігоря, хоч сей памятник рїзнить ся від духовних памятників ще більше стилем, як языком).

Певно, що староруский язык в тих давних часах мав багато прикмет церковнославянщини, нинї вже затрачених. І в нинїшних народних говорах подібаємо деякі старорускі языкові останки, позабуті в літературній мові, що нагадують церковнославянський язык. Тим то староруский письменник у многих церковнославянських формах слів бачив свої рідні і вводив в своїм писаню разом форми церковнославянські і рускі. Так витворив ся староруский письменний язык, в котрім церковнославянські прикмети мови виступають не все однаково різко. Де йде мова про високі предмети віри і богослуженя, там бере перевагу церковнославянщина і зливає ся з народною мовою, а слабне тоді, як рїч звертає ся до прояв щоденного житя. Багато місць в літописи, особливо-ж Галицко-Волинській, визначає ся красою літературного стилю, в котрім народний кольорит мови виступає дуже виразно, а вже в „Пісні про похід Ігоря“ під впливом одушевлення поета зложила ся з народних красок чудова поетична картина староруского житя, а церковнославянська складня зовсім уступила місця живій народній стилістиці.

В старорускім язиці відбив ся вплив Варягів (Норманів) досить значним засобом слів, іменно правничого і родинного життя (н. пр. вира, грошева кара, ті у н судия, гридниця сьвітлиця і т. п.) — а крім того могучий вплив Царгороду, котрий на кілька віків заволодів релігійним, духовим і моральним життям Руси і надав цілому сьвітоглядю народу окремішне пятно, відмінне від західноєвропейської культури. Вплив сей виявив ся і в мові многими грецизмами що до форм як і висловів (особливо багато хрестних імен грецких), н. пр. антифон, архистратиг, архимандрит, єпископ, митрополит, єрей і ин.). Часті наїзди татарські і їх панованє на Руси полишили також багато слідів в язиці напливом нових східних елементів (татарських, перських і турецьких), ще й нині уживаних (н. пр. багатир або богатир, баламут, булава, бунчук, бурда, чабан, чумак, гайдамака, фота (запаска), колпак, опанча, капчук і т. д.).

Переходова доба в розвитку руского язика. Переклади св. Письма. Віки XIII—XIV уважають рускі язиковнавці переходовою добою в історії звуків і форм — часом, в котрім деякі давні звуки і форми зовсім шезли, коли тимчасом иньші на їх місце вступили. В першій половині XIV. ст. вийшла Галицка Русь в склад Польщі, а в другій половині XIV. ст. Київська Русь в склад литовської держави. Литовці підчинили ся впливови рускої просьвіти, виробленої за ліпших часів київської доби. На Литві панував до часів Жигимонта Августа руский язик, що був також язиком урядових грамот і законодатних книг (в катедрі на Вавелю, в Кракові находимо ще й нині написи кирильські). В литовскім статуті урядово постановлено, що „писар земский має по руски літерами і слови рускими всі листи і позви писати, а не иньшим язиком і слови“¹⁾. Однак се не є одноцільний язик з основними прикметами одного якогось нарічя, але нарічева мішанина південноруских і білоруских прикмет із значною примішкою канцелярської одностайної фразеології. В церковних книгах оставав і дальше старославянський язик, лише потроха затронутий місцевим говором писця, а в правничих актах бачимо більше народнорускої мови. Давні основи київської культури задержали ся і в нових обставинах, не доставало лише сили, щоби она відродила ся, самостійно розвинула і оживила початки старої культури і виявила ся в літературній формі.

¹⁾ Той язик був також дипломатичним в зносинах з Татарами і Молдавією.

Але в перших десятиках XVI ст. бачимо в духовім житю Руси цілий ряд прояв, що були плодом європейського руху, викликаного реформацією. На Волині й Україні проявив ся особливо поміж шляхтою соцініянїзм. Соцініяни старали ся засновуванєм шкіл, друкарень, зборами і прилюдними розправами розповсюджувати свою науку. Тимчасом для оборони католицької віри покликано до Польщі Єзуїтів (1564 р.). Дуже скоро розширили ся они й на Руси і ділали з підмогою шкіл, друкарень і прилюдної проповіді. Се спонукало і православних взяти ся за просьвіту народу, котра головню була звернена на релігійне поле. Сї просьвітні змаганя звернули бачність письменників на народну мову і виявили ся в цілім ряді проб перекладу книг св. Письма, особливо Нового Завіта, на народний язык. Ще перед розповсюдженєм соцініянства на литовській Руси (отже незалежно від впливу реформації) появила ся Біблія Франціска Скориви, родом з Полоцка, „людемъ посполитымъ рускаго языка къ пожитку“ (в білорускій мові). З кінцем п'ятидесятих років XVI ст. в Пересопницькім монастирі (на Волині) трудили ся над перекладом євангелія „изъ языка болгарского на мову рускую“ архимандрит Григорій і якийсь Михаїл, син протоєрея Сянїцкого, а в тім перекладі бачимо багато зворотів і форм живої народної мови. Крім того є ще й инші переклади євангелія на руску мову, зроблені для людей, що „языка словенского (т. є церковного) не розуміють“.

На основі Пересопницького Євангелія можна сказати, що народна мова виступила в XVI ст. з такими вже виразними прикметами, які ледви проглядають в письменних пам'ятниках староруского языка. Вправді задержано там ще багато форм і зворотів церковнославянського языка, а се мабуть тому, що они видавали ся для читателя зрозумілими. В тих церковнославянських формах зберегли ся многі черти староруского языка, властиві також церковнославянщині, але вже переіменені і перероблені в дусі народної рускої фонетики. Бачимо тут мовби стару будівлю, в котрій живуть нові люди, з новими потребами і поглядами. Не кажуть они вже, як в давнину висловив ся літописець, що: „язык словенский і руский оден“. Напротив они трудять ся „людемъ посполитымъ руского языка къ пожитку“ задля того, що ті люди „языка словенского не розуміють“. Тим способом рускі письменники вже в XVI ст. були сьвідомі окремішности руского языка від церковнославянського і признають потребу — витворити письменну руску мову яко окремішну цілість, відмінну від церковнославянського

і польського язика. Початок був отже зроблений: народна мова стала входити і в духовні книги. В так званих „Учительних евангеліях“¹⁾ часто находимо переклади на народну мову виїмок з книг старого і нового завіта²⁾, а відтак ще більше в збірниках проповідій в другій половині XVII. ст. (н. пр. Галятовського і Радивилівського).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в ересь, а до того в релігійних суперечках не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Для того заходили ся они виробити літературний язик на готовій книжній основі — а такою основою видавала ся їм церковнославянщина.

Релігійна борба і релігійні спори, особливо після берестейського собору (1596 р.) спонукували православних до пильнішого виучуваня церковнославянського язика, в котрім бачили сильне оруже для оборони своєї віри. Нарід привик був в церковнославянськім слові бачити не просте, грішне слово, пригідне для щоденного ужитку, але освячене слово віри, і готов був піддержувати церковнославянський язик не тому, щоб він був для него зрозумілий, але задля того, що вивиснав ся понад уровень єго звичайного розуміня. Більшість суспільности змішувала ідею церковнославянського язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Для того славний борець православія Іван Вишеньський при кінці XVI. ст. кличе: „Книги церковні всі і устави словенським язиком друкуйте... Евангелія і Апостола в церкві на літургії простим язиком не виворочивайте; по літургії-же, для вирозуміня людського, по просту толкуйте і викладайте“. Тим способом „простий“ себто народний язик відсунено знов на другий план а вибрано до релігійної борби готове оруже, яким видавав ся язик церковних книг.

Книжний руский (славянськоруский) язик. Однак язик тодішних письменників не був уже тим старословенським язиком найдавніших памятників славянського письменства (як н. пр. Остромирового евангелія); се вже був язик перемішаний народними формами, словами і зворотами, а крім того латинськими

¹⁾ Рід поясень до евангелій, зближених до проповідій.

²⁾ До XVI ст. відносить ся переклад „Пісні пісень“ а до того-ж або троха пізнішого часу переклад Псалтиря на народну руску мову (досі в рукописи).

і польськими словами. Так отже церковнославянщина з тими примішками стала основою тогочасного книжного руского язика.

З початком XVII. ст. (1619 р.) виступає Мелетій Смотрицький із своєю Словянською Граматикою, з наміром витворити чистий славянський (т. є. старославянський) язик, хоч сего не ввів строго перевести, бо рускі письменники, хоч держали ся церковних книг, не могли зовсім визволити ся спід впливу живої народної мови. Задля того язик тих письменників можна властиво назвати славянсько-русим. Після виходу граматики Смотрицького почав ся взаємний вплив між книжним-славянсько-русим язиком і народним. Плодом того взаємного впливу був книжний руский язик, котрий вдоволяв потребам більше книжних людей своєю граматичною правильністю, як і людей звичайних своєю зрозумілістю. В очах народних мас здобув собі мало-помалу побіч церковнославянського язика повагу і значіне сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковнославянщини з ріжного рода нарічевими примішками живої народної мови і відтінками польського язика. Письменники тогочасні звали сей язик просто рускою мовою або руским язиком. Для лекшого зрозуміння сего книжного язика зложив Памво Беринда „лексикон славно-руский“, в котрім поясненя написані язиком книжним, але з виразно замітними елементами народної мови.

Вплив польського язика і живої рускої мови на літературний руский язик. Рускі письменники XVII. столітя намагали в міру своєї умілости і таланту причинити ся до витвореня літературної рускої мови в тім напрямі, в яким она виступила ще в другій половині XVI. ст. яко літературний орган народної свідомости. Вихідною точкою для них була граматична теорія Смотрицького, з котрою они були більше або меньше знакомі, однак від неї далеко відступали під впливом живих вимог мисли. І в самій правописи фонетичний принцип брав перевагу над етимологічним.

Під впливом школи і суспільних та політичних відносин руска літературна мова тогочасна переняла деякі прикмети польської, не лише у висловах але й в граматичнім обсягу, підлягаючи разом з польською мовою впливови латинської складні. Чимало руских письменників писало свої твори також польським язиком.

Вплив народної рускої мови виступає з особливою рішучістю в урядових грамотах, в українських літописях, хронографах і козацких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи — всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

Так н. пр. літопись Грабянки написана вправді словянсько-руським язиком, але з сильною примішкою народної мови. Ще більше до народної мови зближений язик Самовидця і Величка, котрий сам зазначає, що „понутил ся“ оповісти історію України, котру зве „милою отчиною“, „маткою нашою“, — „простим стилем і наричнем козацким“, хоч єго стиль тогочасний канцелярський, доволі переповнений польонізмами.

Вплив урядового язика Московщини. Злука України з Московщиною¹⁾ пересунула політичний осередок в Москву а відтак в Петербург, а з тим урядовий язик Московщини став також пануючим не лише в московській державі, але й почасти на Україні. Тимто вплив сеї злуки міг в письменстві на Україні відбитися аж з початком XVIII. ст. З 30-их років XVIII. ст. появляє ся в книжнім руським язичі більше або меньше помітна примішка московських слів, звуків і форм, а в творах написаних тим язиком не стрічаємо вже церковнословянських і польських висловів і форм. В році 1726. відкрито академію наук в Петербурзі, а московський учений Ломоносов положив своєю граматикою (1755) підвалини до управильнення літературного московского язика. Сї обставини причинили ся до того, що вплив московского язика став іменно в другій половині проникати в київську академію, яка тоді з харківською колегією і переяславскою та чернігівською семінаріями служила розсадником просвіти для цілої України.

Сему пособляли багато київські митрополити, що або виховували ся на півночі, або були настановлювані споміж московского духовенства²⁾. Коли ще в другій половині XVII. ст. в Москві не зачіпали питання о „малоросійскомъ діалектѣ“, себ то українсько-руської мови, і відносили ся до неї прихильно³⁾, виступають в першій половині XVIII. ст. заведена московским правительством цензура і синодальний указ⁴⁾ навіть виразно против уживаня „особаго

1) Формальна злука України наступила 1654 р. за Б. Хмельницького, але в тіснійшу звязь вийшла лівобічна Україна по андрусівській умові 1667 р.

2) Царица Єлисавета наказала 1754 р., щоби св. Синод представляв на митрополитів і архимандритів не лише Українців, але й родовитих Москвичів. Катерина II. не любила українських архиєреїв і казала пильно наглядати, щоби они „між простим народом не розсївали шкідлих засад“.

3) Галятовський присвятив свій твір „Мессія Правдивый“ цареві Олексієві Михайловичу, а московський патріарх Адриан дозволив київському митрополитови завести нововиданий повний переклад православного ісповіданя на „малоросійское нарѣчіє“.

4) 1721 р.

нарѣчя“ (себ то українсько-рускої мови) в письменстві і книгах. Київські митрополити другої половини XVIII. ст.¹⁾ намагалися зрівняти і що до мови кїївску академію з московськими науковими інституціями. Они звертали особливу бачність на науку московського язика, вимагали від питомців академії, щоби на память училися Ломоносівські оди, висилали питомців в московський університет із строгим приказом, щоби там училися московської мови і вимови, а по укївченю наук займали учительські місця в Києві. Установлені вже учителі по школах і бурсах мали строгий наказ, учити молодіж московщини і дбати про „правильну“ (т. є московску) вимову. Все те мусіло відбитися в письменстві на Україні. В міру розвитку літературний московський язик віддалявся щораз більше від українсько-рускої народної мови. Українці, щоби вїйти в загальну струю культурного життя, мусіли відречи ся своїх власних літературних традицій і присвоїти собі мову так званої образованої суспільности, що зложила ся після московського типу. Ті з них, що училися на півночі, легко присвоювали собі ту мову, а для тих, що вчилися в школах на Україні, появлялися в 70-их років XVIII. ст. підручні книжки для улекшеня науки московської вимови і правопису²⁾. Протягом XVIII. ст. чимало кїївських вихованців переселило ся на північ, багато з них заняло місця в державній службі а чимало з них вступило на літературну ниву в Петербурзі і Москві, а їх діяльність не оставала без впливу і на письменство на Україні.

Тим способом в другій половині XVIII. ст., особливо в лїво-бїчній Україні, не находимо ні одного історичного твору написаного книжним руским язиком, на місце котрого входить московський навіть і в книгах духовного змісту.

Переважа живої рускої мови в письменстві на Україні. Коли на місце книжного руского язика, виробленого протягом XVI. і XVII. ст., почав в письменстві на Україні входити язик московський, тоді народна руска мова щораз частїйше і смїливійше стала входити в письменство на Україні, призначене для ширших верств суспільности. Хоч ідея народности в XVII. і в першій половині XVIII. ст. була ще чужа тогочасному поколіню заступників українсько-рускої просвіти, все-ж таки проявляла

¹⁾ Гавріил Кременецкий і Самуїл Мстиславский, сей останній член петерб. академії наук.

²⁾ „Правила о произношеніи російскихъ буквъ“ і т. д. 1772 р., „Краткія правила російского правописанія“ в Харкові 1782 р.

ся у них свідомість потреби зближати ся до розуміння „простих людей“ і „для вирозуміння“ їх писати „простою мовою“. Се проявляла ся свідомість живої душі народу, що відзивала ся на всі прояви життя живим голосом. Був се той сам голос, який відозвав ся і в українських народних думках.

Жива народна мова вийшла передовсім у вірші і драматичні твори. Перші драматичні твори на Україні XVII. ст. були списані книжним руским язиком. Коли-ж опісля автори драм стали намагати на висшій стиль і чистоту язика в Ломоносівським напрямі, втискала ся жива народна мова з цілою силою в сі літературні твори. Инакше й не могло бути в краю, де не було виробленого одностайного й одноцільного літературного язика, котрого мали-б придержувати ся освічені люди. Найсильнішою підвалиною був таки нарід з невигаваючою поетичною творчістю, яка була можлива лише в рідній мові. Тимто не щезає потяг до живої народної мови навіть у тих руских письменників, що силкували ся писати висшим стилем.

Як в полународних і полукнижних верствах (тип так званих „мандрованих“ дяків) виробив ся звичай писати вірші, а їх творці вживали часто народної мови, щоби живіше висловити житеві радощі і смуток, так знов у драматичних творах вставлявано поміж поважного змісту драматичними діями інтерлюдії (дивись низше про інтермедії стор. LI), списані живою народною мовою; т. зв. вертєнна драма виводить живі народні типи, а дії відбувають ся в народній мові.

Сі твори підготували поступенно письменну ниву, на якій Котляревський виступив з більшим твором літературним, перелицьованою з Вергілія Енеїдою і драматичними творами Наталкою Полтавкою та Москалем Чарівником; (в першій промовляє возний, в другій москаль змосковщеною язиковою сумішкою). Однак довший час ще українські письменники (до 60-их років XIX-го століття) не могли відважити ся також в наукових творах послугувати ся рідною мовою, хоч в тих часах цензура не робила перепон. Коли-ж щораз більше стало появляти ся не тільки самостійних белетристичних, але й наукових творів в українсько-рускій мові, спинив указ з 1876 р. бистрий розвиток української-рускої мови в Росії, а тим способом осередок наукової роботи в українсько-рускій мові пересунув ся на Галичину.

Розвиток книжного руского язика в Галичині. Коли в лівобережній Україні, особливо в другій половині XVIII. ст.

в літописнім а навіть богословескім письменстві взяв перевагу ново-вигворений московський язик над книжним руским і випер єго з уживаня, в правобережній Україні, що від андрусівського мира (1667) оставала під власттю Польщі, і в Галичині розвиває ся заходами Василян (друкарня почаївської лаври) уніятеке письменство духовне в книжнім руским язичі з значним впливом живої народної мови. Хоч наука у василіяньских низших і висших школах відбувала ся в польській мові (звідси і значний вплив її на тогочасне руске письменство), однак нарід — що держав ся своєї мови, привик до обрядів своєї церкви і до богослужебного церковнославянського язика — треба було „простим язиком руским поучати“. Коло виданя таких книжок трудили ся Василяни особливо з того часу, як обняли почаївський монастир і відновили тамошню друкарню¹⁾. Тут стали виходити богословескі книги для духовенства, бесіди і науки парохіяльні, а особливо розповсюдженими книжками було „Народовіщаніє“ (наука о вірі і обрядах з катехитичними прикладами) і „Богогласник“ (збірник набожних пісень на всі свята, покайних пісень і т. д.), Побіч коляд, воскресних і иньших пісень, зложених книжним руским язиком, находимо там деякі пісні польські а иньші знов зложені „простими словеси“, себ то живою народною мовою.

Однак в науковім письменстві не найшла місця жива руска мова. Коли в 1787 р. цісарским розпорядженєм заведено в львівській університеті рускі виклади в деяких предметах, намагали ся тодішні рускі професори викладати науку в церковнославянським язичі (називаючи єго „російским“), в тій думці, що не живий а книжний язик служить прикметою народної осьвіти. Не було отже в їх викладах навіть книжної рускої мови, яку допускало духовенство в творах церковно-богословеского змісту.

Таким способом не уміла тогочасна руска суспільність покористувати ся пригідними обставинами для відродженя рускої мови й літератури, вважаючи церковнославянський язик книжною рускою мовою. Аж з виходом „Русалки Дністрової“ стало руске письменство в Галичині а в 60-их роках (з виступленєм Федьковича і Воробкевича-Млаки) на Буковині розвивати ся в живій народній мові, а з заснованєм університетских катедр і гімназій руских сягнуло руске письменство також в науковий обсяг.

¹⁾ 1720—25 р.

Побіч письменства, що розвиває ся щораз красше і всестороннійше в живій мові українсько-руській, не перевело ся письменство, що зовсім відстало від живої рускої мови, а не пристало до московщини і витворило язикову сумішку, якої основою є язик церковнославянський з примішкою руских і московских висловів і форм (в писаннях А. Петрушевича, Б. Дідицького і ин.).

Початки просвіти і письменства на Русі.

I. Заведене християнства. Візантійське і старословенське письменство. Першу просвіту внесено на Русь, як і між сусідними їй південними славянськими племенами, разом з християнством з Візантії. Християнство прийняло ся без опору, в части силою княжої поваги, а в части й тому, позаяк вже перед хрещенем Руси (за Володимира В. 988 р.) були в Києві християни і священники, були й книжки переложені старославянським язиком з грецького. Апостолованє св. Кирила (827—869) і Методія († 885) в Болгарії, Моравії і Панонії, винайденє або видосконалєне ними славянського письма, мали велике культурне значєне і для Руси. Славянські апостоли і їх ученики переложили з грецького церковні книжки, св. Письмо і твори отців церкви старославянським язиком і приладили до потреб славянського богослужєня і релігійного житя. З південнославянських країв (Болгарії і Сербії) приходили на Русь в перших часах християнства священники і церковні півці, що були zarazом першими учителями в приходських і монастирських школах. Особливо монастир св. Пантелеймона на Атонській горі був таким духовим розсадником, що піддержував літературну взаїмність Руси з Болгарією і Сербією. Черні, що приходили звідтам, приносили з собою на Русь славянські книжки або перекладали їх з грецького та переписували¹⁾. Взагалі південнославянські краї були посередниками релігійної і духовної звязи та літературної взаїмности Руси з Візантією, а та звязь з Болгарією і Сербією сягає ще й пізнійших часів (до XIV. і XV. ст.). Грецьке класичне письменство в Царгороді було тоді занепало, а витворила ся лише аскетично-моральна література, що не мала у списуванях тоді енциклопедиях, збірниках і літописях ніякого животворного духа.

¹⁾ Книжки тогочасні писано письмом званим кирилицею або уставом; упрощєне і більш заокругленє письмо, що вийшло з XIV. ст. в житє, називали полууставом; оно творило перехід до скорописи.

Наслідком тої релігійної і духовної звязи, як і наслідком спільности церковного язика, котрий став обовязковим язиком церковних книг, витворило ся письменство спершу спільне південно-славянським краям і Русі.

Твори сего письменства заносили найчастійше паломники (богомолці) на Русь. Се майже виключно перекладне письменство (з грецкого) творить початковий відділ старорускої літератури; було оно zarazом підвалиною просвіти і учености на Русі.

Сі памятники діставали ся на Русь двома дорогами. Одна з них, так сказати-б, урядова, ішла з Царгороду, Чорним морем і Дніпром до Києва, котрою йшло на Русь і християнство jako державна релігія на Русі; друга з придунайських славянських країв (Сербії й Болгарії) через нинішню Волощину, Буковину і Галичину. Сею останньою дістали ся окрім церковних книг також певно і численні апокрифічні твори і еретичні науки.

Найпильнішою потребою рускої Церкви в перших часах було — утвердити Русь в християнській вірі. Тимто й письменство і що до змісту і що до форми було релігійне і мало церковний характер. Найдавнішим таким памятником церковно-славянського письменства є:

1. Остромирове Євангеліє, переписане з болгарської рукописи для Новгородского посадника Остромира (1056—57 р.), свояка вел. князя київского Ізяслава Ярославича. Окрім сего євангелія походять з того часу або пізнійших віків переклади иньших частин св. Письма, проповіді отців церкви св. Василія В., Григорія Богослова, Йоана Дамасценкаго, Атаназія і ин. і збірники з назвами „Ізмарагд“, „Златая Цѣпъ“ (золотий ланцух), „Шестоднев“ і т. п., жита сьвятих звані патериками¹⁾.

Жерелом науки і відомостей пригідних в житю вважали тодішні письменники збірники, як нпр. два

2. Збірники Сьвятослава Ярославича, списані з рукописи болгарської, що була перекладом з грецкого, зладженим для болгарского князя Симеона. Сі збірники переважно духовного, в части історичного і філософічного змісту, а виїмки сих збірок взяті в значній части із св. Отців Церкви.

3. Пчоли були також вельми розповсюдженими збірниками, зложеними після візантійських взірців. Містили ся в них відомости

¹⁾ назва походить з грецкого патѣр — отець, отже патерик — збірник житій св. отців.

з цілого обсягу середньовічного знання, хоч в неповній і нескладній формі. З тих пчїл дізнавали ся читателї про Сократа, Плятона, Аристотеля, Софокля і иньші постати княсичного свѣта та їх жите і науку. Звідси черпала Русь свою науку.

4. Палєя¹⁾ — була першим почином християньскої все-свѣтної історїї. В палєях находимо дещо і з науки природи а при тїм чимало казочного. — Літописи (хронїки) почицають ся також старозавітними оповіданнями, переходять відтак до історїї Сходу і Візантїї. Болгарскї переклади візантїйских літописцїв були відомі на Русї і ними користував ся вже перший руский літописець Нестор.

5. Апокрифи (або тайні, ложні, заказані книги) відгравали вельми важну ролю в рускій літературі і визначали ся вельми різнородним і богатим змістом. Зміст сей відносить ся до тої старо- і новозавітної історїї, яка списана в книгах св. Письма, але апокрифи значно розширюють сю історїю подробицями, чужими, незаними в канонїчних книгах. Сотворене свѣта, доля перших людьї, патрїархів, жидівских царїв описані в Старім Завіті коротко і лишали багато невьяснених питань, що розбуджували релїгїйну цїкавість. Апокрифи, в формі і тоні біблійних писань оповідають про перших родичїв, їх упадок і проїгнанє з раю, про прихїд Месїї, его земне жите, дїла апостолів, подвиги свѣятих і мучеників, Пр. Богородицю, про конець свѣта, страшний суд, жите загробне і т. и. Все те подають апокрифічні книги якби давні перекази²⁾. Апокрифічна література єсть богатим релїгїйним епосом, переповненим східними казками і новозавітними легендами і розповсюджувала ся з християньством на азійскім Сході і європейскім Заході. Памятники того епосу перекладано на язики на-

¹⁾ вислів грецкій, означає старий завіт.

²⁾ Найважїйші старозавітні апокрифи є: „Сказаніє о Адамѣ и Евѣ“, в котрїм розказано про жите в раю і грїх перших родичїв; „Книга Еноха“ (се є легенда про грїхопадєне ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд); „Откровєніє Авраама“ (оповіданє про его суд над грїшниками і розмова его із смертю); „Исходь Мойсєєвѣ“ (казочна історія про гнобленє жидів і їх вихід з землі фараонів); „Сказаніє о царѣ Саламонѣ“ (котре подає оповіданї про мудрі суди Соломонові, але найбільше популярним було оповіданє про Соломона і Китовраса гл. низше); з новозавітних апокрифів замїтні „Хожденіє Богородици по мукамъ“, „Хожденіє апостола Павла по мукамъ“ (пророцтва про страшний суд і антихриста), на котрїм Дант*) оснував свою „Божественну комедию“, і иньші.

*) Дант, італїйский поет з кінця XIII. і початку XIV. ст., флорентинець, отець італїйскої поезїї.

родів, що приймали християнство, а дозаяк основою сих оповідань була народна віра в чуда, змагане, пояснити собі те, що в св. Письмі темне, загадочне (н. пр. загробне жите), або доповнити те, чого в св. Письмі нема (н. пр. про жите Адама і Еви по вигнаню з раю) і т. д. поетичні зображеня і пророцтва, отже таким способом стали сі памятники загально звісними легендами і переказами та відбили ся в письменстві, народній поезії, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковній штуці. Они розповсюджували ся письмом і переказом, а особливо богомолці (паломники) промостили їм дорогу, що они проникнули в народні верстви.

Жерелом апокрифічної літератури є релігійно-поетичний настрій, який витворює легенду, але основою тих оповідань є народний переказ, звичайно вельми давний, орієнтального походження, а часто перерібка релігійного поганьського міту.

Як всі памятники церковної науки і читаня, так і апокрифічні книги прийшли до нашого письменства з Візантії, в рукописах південнославянських, на що вказує їх давна назва „болгарских басень“.

Церковні учителі і отці Церкви звернули завдалегідь бачність на ті твори, уложено спис заборонених книг; однак сі заборони не багато помагали і апокрифічні книги в давнім письменстві стояли поруч з иньшими благочестивими книгами до читаня. Сей живий інтерес, з яким читано сі книги, поясняє ся глибокою релігійністю тих часів, приступністю змісту і буйністю фантазії — але zarazом і легковірністю, з якою вірні приймали також ложні книги. В добі занепаду просвіти на Русі, після татарского нападу, навіть мало осьвічені духовні послугували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і супроти волі церкви і тямучого духовенства війшли они в нарид, склонний до дивачних забобонів. В інтересі правдивої віри духовні письменники очищували сі твори з еретичних елементів, переробляли їх і вводили їх в збірники призначені для читаня вірних. Наслідком того біблійні теми апокрифів служили поетам всяких народностей жерелом їх творів; (на їх основі повстали середньовічні містерії [див. низше], поеми Данта, Мільтона¹⁾ і Кьлопштока²⁾).

З властивими апокрифами тісно звязані т. зв. „ложні молитви“, забобонні заклинаня і замовлюваня, віщованя (виклади снів і щоденних подій жита).

¹⁾ Англійский поет (1608—74 р.) написал поему „Утраченный рай“.

²⁾ Німецкий поет (1724—1803 р.) написал поему „Месияда“.

6. Повісті і новелі дісталися також з візантійською духовною літературою на Русь через південнослов'янські краї, де ці теми оброблювано в часті самостійно — і в такому виді они розповсюдилися на Русі. Головним жерелом многих, коли не всіх повістей і новель, була Індія і взагалі Схід, звідки ці твори перейшли в Європу (в V—VII ст. по Хр.), хоч ще в дохристиянських часах така вандрівка західно-європейських повістей, мітів і новель наслідком походів Олександра Македонського відбулася до Азії. Хрестоносні походи причинилися відтак до ще живішої обміни західних і східних тем казочних (з чого вийшли лицарські романи)¹⁾.

Ці повісті і новелі діставалися на Русь иноді окремо, а иноді в збірниках, званих палєями, хроніками і хронографами.

7. Духовні стихи повстали на основі св. Письма і церковних переказів, принесених з Візантії, і мали метою противділати поганьському світоглядові народу і утверджувати християнство та релігійність. Початок і кінець світа, життя Спасителя і святих, нагороди на страшнім суді праведників а кари грішників — се найзвичайніші теми духовних стихів. Однак перегором творці духовних стихів черпали також з апокрифічних книг і поганьських переказів. Духовні стихи співали звичайно старці, звані „перехожими каліками“, що яко богомольці ходили по святих місцях (особливо до св. Землі і до Єрусалима) за милостиною²⁾.

¹⁾ З тих повістей замітні: „Александрия“, вельми розповсюджене і популярне, більше казочне як історичне оповідане про подвиги Олександра Македонського; „Сказаніє о войнѣ Троянской“; „Дѣянїє і житїє Девгенїєво Акрита“ (візантійський лицарський роман з X. століття, знайдений в тїм самім збірнику, що й „Пісня про похід Ігоря“, зображающий боротьбу Греків з поганями); „Исторія Варлаама и Иоасафа царевича“ і ин.

²⁾ З духовних стихів замітні: стих о Голубиній книзі (одні пояснюють се яко символ св. Духа, иньші уважають се перекрученем з „Глубиная книга“ — себто книга тайн, котрої місцем дієства Єрусалим, а дієвими особами цар Давид і руский князь Володимир. На питання Володимира поясняє Давид з сеї книги початок світа, природу людий і почини всяких станів, першеньство ріжних предметів в світі і т. п. Дальше стих про Юрія хороброго, стихи „про кінець світа і страшний суд“ — утворені під вражїнем євангельского опису як і згаданї в літописи грецкої картини страшного суда (котроу грецкий мудрець спонукав Володимира В. до принятия християнства) і апокрифічних оповідань н. пр. „Ходжене Богородиці по муках“. — З новозавітних стихів замітні „Рождество Христово“ і „Страсти Христові“, „Сон Пр. Богородиці“, стих про богача і Лазаря, про „Олексія, Божого чоловіка“ — (оден з найбільше розповсюджених в середних віках, виставляє его яко ідеал аскетизму) — і иньші.

8. Народні легенди повстали як і духовні стихи під впливом творів духовного письменства і апокрифічних оповідань, однак не мають того поважного настрою, яким визначають ся духовні стихи. Легенди схожі більше на релігійні казки, в котрих з священного переказу часто остає лише назва особи або події, а все инше є видумкою народної уяви¹⁾). Головною прикметою легенд є дидактичний елемент.

Духовні стихи і легенди показують нам релігійно-моральний світогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід християнство і під якими впливами зложив ся у народу погляд на віру і релігію.

Староруске письменство першої доби.

Характер тогочасного письменства. Книжне письменство почало ся на Русі в старинній добі вельми рано. Ледво що приняло ся християнство на Русі з кінцем X-го століття, а вже в половині XI-го виступають письменники з виробленим складом, живим способом викладу і свіжою силою, хоч они образували ся очевидно на грецких взірцях. Київ, провідник християнства, став осередком просвіти і письменства. Позаяк головню розходило ся тоді о християнську просвіту народу, тим то й письменство мало переважно церковний характер, а слова, збірники моральних сентенцій, поученія і посланія були головними формами староруского письменства. Зображуване життя і подвигів святих Рускої Церкви витворило окремих відділ письменства — патерики або життя святих. Вплив візантійских хронік як і зо всім природне почуте потреби зберегти в памяти потомства замітні події рускої церкви і держави, дали початок літописям, котрі вельми рано вже займають видне місце в літературі. Благочестивий звичай руских богомольців відвідувати святі місця, спільний всім народам в середних віках, викликав окрему форму в старорускім письменстві — т. зв. хожденіє (подорожжій). Крім тих форм письменства згадати ще треба памятники за ко подавства, важні для історії язика, звичаїв і духового розвитку руского народу. Поетична творчість народу найшла вираз лише в устній словесности; з книжних же творів поетичних зберіг ся лише одинокий вельми цінний памятник — Слово о полку Ігоря (пісня про похід Ігоря).

¹⁾ З легенд старозавітних замітні про Ноя, Соломона, з новозавітних „о хожденіи Ісуса Христа и апостоловъ“ і ин.

Однак хоч руске письменство в старинній добі було переважно органом церкви і релігії, всеж таки заслуга руских духовних письменників лежить в тім, що з самого почину віддали письменство в службу публичного життя і здобули єму в тім життю вплив і повагу.

а) Перший відділ першої доби. Процвіт руского письменства. Перший відділ сеї доби визначає ся життям, полетом і сьвіжою силою, а при тім замітним богатством літературних творів і поетичною творчістю, хоч много творів було або перекладами або наслідованєм візантійських взірців.

1. Богословске (духовне) письменство. Посеред доволі тяжких і строгих форм, занесених на Русь чужоземними учителями, проривають ся сьвіжі взірці церковної вимови. Споміж перших проповідників визначає ся слово першого руского митрополита в Києві Іляріона (в половині XI. століття) „о законѣ даномъ намъ чрезъ Моисея и о благодати и истинѣ бывшей намъ отъ Иисуса Христа“ і з ним злучена „Похвала кагану (князеві) нашему Владимиру“. Оно визначає ся всіми прикметами великого духовного проповідника, глибоким знанєм св. Письма і історії церкви, сильним християнським чутєм, правильною розкладу гадок, остроумними порівняннями і зворотами, силою і богатством слова, живим і поетичним полетом. В XII-ім століттю виступає вже справдешній церковний бесідник Кирил, єпископ Турівський¹⁾, що з'єднав собі імя другого „Золотоустого“. В своїх проповідях звертає ся він головню против забобонів, ворожбитства і т. п., однак єго проповіді не тикають сучасного руского життя і не мають характеру народности. Він любив уживати багато притч, алегоричних і символічних порівнянь і длятого єго проповіді не були зовсім зрозумілими народови. Формою зближає ся він до Іляріона.

2. Літописи є вельми замітними і цінними пам'ятниками нашого книжного письменства. Неперечно почало ся літописанє не лише в Києві і Новгороді, яко головних осередках давнього руского життя, але й в иньших старинних руских містах. Місцева літопись бувала не лише признаком особистої цікавості, але й відгомонам політичних інтересів суспільности. При кінці XI. і з початком XII. ст. повстала початкова літопись, котрої автором а бодай компілятором уважають черця киево-печерского монастиря Нестора, і ся літопись має вже прикмети літописного збірника,

¹⁾ Турів на Полісся коло Пинська.

зложеного з різних місцевих літописей. Замітно, що сей пам'ятник „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ обнимає весь руский нарід і его мнувшину. Автор поставив собі задачу широкого народного інтєресу. Він збирає всі доступні єму відомости про початок руского народу, про початок княжої власти, зв'язує руский нарід з усім славянським племенем, котре знов зачисляє яко частину Яфетового племені до Ноєвого потомства, подає погляд на розміщенє славянського племені (імовірно на основі західно-славянських жерел), подає образ розселеня і звичаїв руских племен та їх сусідів. Історію князів оповідає на основі старих літописних заміток, оповідань і переказів, украшених вчасти народною фантазією, але при тїм старає ся провірювати до певного ступня критично сі перекази, подає давні історичні документи (н. пр. умови руских князів з Греками), словом літописець пише „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ з обдуманим пляном. Єго літопись можна би назвати великим збірником всіх до часу літописця на Руси написаних пам'ятників.

Первовзір сеї літописи не дійшов до нас, тай само імя Нестора зберегло ся лише на однім списку (з XV або XVI. ст.). Найдавніша згадка про Нестора яко літописця находить ся в кїєво-печерскім патерику. Найдавніший список початкової літописи є о два столїтя пізнійший від первовзору (з р. 1377) і зве ся Лаврентієвскій, позаяк списав єго монах Лаврентій (для сучасного суздальського князя). Крім сего списку є ще иньші. Однак і в сїм найдавнішїм списку не представляє ся Несторова літопись так, як она могла вийти сїд пера першого літописця. Писанє і переписуванє літописей відбувало ся в давних часах так, що літописець переписував спершу то, що перед ним було написано, а відтак писав сам дальше про се, чого сам дожив. При тїм так літописцї як і переписчики робили в переписуванїй літописи всякі вставки і доповненя з иньших жерел. Тимто ми не маємо початкової літописи в її первіснїм видї, а в звязи з літописями иньших літописців, що вели її дальше і доповняли всякими вставками. Пізнійші списки містять в собі ще більше вставок і доповнень і виглядають вже як літописний збірник. Але у всіх тих списках подїї до 1110 року включно переписані або взяті очевидно з одної літописи, котру можна уважати найбільше зближеним текстом літописи Нестора.

Літописна діяльність після Нестора.

По 1110-ім році йде літопись продовжателїв Несторових а з того часу списки літописей вельми рїзнять ся поміж собою.

Першим продовжателем був ігумен київського монастиря св. Михаїла, Сильвестер, котрий надав літописи такий вид, в яким її переписували і продовжали дальші літописці.

Як першими літописцями, так і продовжателями початкової літописи були звичайно духовні люди, на що вказують багаті церковні поученя і цілий благочестивий настрій літописи. Але хоч літописцями були духовні люди звичайно скромного становища суспільного, всеж таки були се люди, що стояли близько або в самім осередку інтересів руского краю або свого міста а иноді цілої рускої землі. Се дало їм спроможність записувати оповіданя очевидців, збирати події історичні, що відносили ся до цілости рускої землі.

Київська літопись (що доводить історичні події до р. 1200) є продовженем початкової літописи, а відтак (з 1201 роком) починає ся Галицько-Волинська літопись, (доведена до 1292 р.). Дальшим її продовженем є Суздальська або Північна літопись в супротивности до Київської Південної а окрему групу творять Новгородські літописи, що визначають ся короткостію і силою річи, як взагалі Новгородці не любили багато розправляти. Окрім Новгородських є ще багато явних місцевих літописей, котрі мають значіне не лише яко історичні пам'ятники, але й яко пам'ятники для дослідів наречій поодиноких руских земель і задля того они вельми важні для історії руского язика. Шкода лише, що південнорускі літописи перейшли північноруску редакцію в тих часах, коли язикові ріжницї були вже дуже значні між язиком на полудни і на півночі. Що до літературної стійности остають північні літописи далеко поза південнорускими: не находимо в них того живого і образowego оповіданя, того епічного широкого зображеня подій, і поетичної живописности, яка ціхує південнорускі літописи — прикмети, якими визначає ся українськоруска вдача і живійший темперамент сеї людности, Північні літописи подають коротко і сухо події з минувшини а в убожестві змісту відбила ся суха, монотонна та жорстока вдача московского племені.

3. Історичні повісті і житєписи. Майже сучасно з літописю появили ся пам'ятники, що з нею стояли меньше-більше в тісній звязи. Се окремі історичні оповіданя про замітні події і особи, що відтак входили в склад літописи. Присвячені звеличаню благочестивих подвигів або ділам і мукам сьвятих осіб, такі оповіданя були житєписями, а зібрані в цілість творили збірники, звані патериками (як Печерський Патерик). В початковій літописи

находимо цілий ряд таких окремих повістей, які літописець мав перед собою (н. пр. про Печерський монастир та ігумена Теодозія, про початок Києва і перших князів, про німсту Ольги на Деревлянах, про Бориса і Гліба, про осліплене Василька Тербовельського і ин.). В тих оповіданнях бачимо двоякий стиль: з одного боку — се розширена літопись або змішане літописи з життєписю; з другого — змагане до поетичного зображення, якого ранній приклад маємо вже у Галицько-Волинській літописи. Життєписи появляють ся під впливом візантійської літератури вже серед перших починів письменства на Русі і то вже в доволі виробленій формі, як н. пр. Несторова життєпись св. Теодозія, життєписи св. Бориса і Гліба і ин. За візантійським впливом прийняв ся в руских життєписах сей стиль, що виробив ся у візантійській літературі з висшим тоном вислову, набрав певної штучности і переходив у виучену реторику. В життєписах проявила ся головно діяльність Печерського монастиря, таких трудовників, як чернець Яков, Нестор, Іларіон, Теодозій, і спорудників Києво-Печерського Патерика. Між ними находимо людей вельми начитаних.

З утвердженєм християнства зливало ся церковне життє щораз більше з народним, народний світогляд укладає ся після церковного погляду. На сій основі виростає своєрідний епос легенди, що жив в устах народу, а відтак щораз більше проникав в письменство. В перших письменних памятниках достарчала біблійна і євангельська історія чимало указок до легендарних оповідань. Розуміне подвигу і чуда було загально-християнське; тимто той сам давний зміст розширив ся в новонаверненім християнським світі на сході і заході. Звідси походить схожість легенд, які витворювали ся на тій спільній основі. Дятого легенда руских життєписей і чудесних оповідань виказує стілько подібности не лише з візантійскою, але й із середньовічною західно-європейскою легендою в епічних оповіданнях.

4. Памятники правничого письменства. З XI столітя маємо перший памятник руского правничого письменства „Руска Правда“, книгу законів вел. князя Ярослава Мудрого. Се збірник правних звичаїв, поглядів і засад, які виробили ся і панували між руским народом в стародавній Русі. Окрім правних звичаїв і засад, списаних за Ярослава Мудрого, війшли опісля також доповнення Ярославових синів і в. кн. Володимира Мономаха. „Руска Правда“ є отже збірником руских прав, як они розвивали ся на Русі від найдавніших часів аж до XIII ст. „Руска

Правда“ визначає ся передовсім торговельним характером законодавства. Грошевою карою оплачувало ся не лише заподіяні матеріальні шкоди, але й убійство; смертна кара не існувала. „Кривавій пімстї“ — що на її основі найближші свояки убитого мали право вбити убийцю — надано, але лише за Ярослава Мудрого, силу закона. Морально-виховуюча сила сего законодавства була невелика, бо хоч оно мало впливати на звичаї, але не добирало ся до самого коріння каридостойних змагань і наклонностей. — Оно не говорило чоловікови: „не роби сего або того“ — лише казало: — „роби, що хочеш, але за те заплатиш стілько а стілько“. — В історії письменства має „Руска Правда“ значіне задля язика, в котрім находимо чимало староруских висловів і граматичних форм. — Що до церковного права обовязував збірник законів, переложений з грецького, званий Номоканон або Кормчая (книга)¹⁾, доповнена церковними уставами Ярослава Мудрого.

5. Старинна руска поезія. Нема ніякого сумніву, що в старинній добі руського письменства розвивала ся поезія з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того існували приповідки, загадки і т. п. На се вказують не тільки черти збережених пізнійше творів народної словесности, але й порівняне з однородними пам'ятниками інших народів. Існуванє народної поезії посвідчають навіть пам'ятники книжного староруського письменства. Духовне письменство в своїй дбалости о утвердженє християнства, в своїх книжних творах, звернених проти останків поганьства, вказувало на се, про що співали пісні або оповідали народні перекази. Та й в початковій літописи в оповіданю про дохристиянський побут руских Славян находимо згадки о „бѣсовскихъ игрищахъ“, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руського черця Якова (в 2-гій полов. XI ст.) про „играніє, бѣсовское пѣніє, плясаніє“ (танці) і „гудѣніє“ (гудьбу). Князь Володимир Мономах в своїм поученю дітям згадує про весільні пісні та й в пізнійших духовних творах забороняє ся християнам „бѣсовскіи игры, пѣсни мірекїи“ і т. п. В переказах заведених до початкової літописи — н. пр. про заснованє Києва, про Олега, ки. Ольгу, Володимира і Рогніду, Кирила Кожемяку і т. п. — находимо

¹⁾ Кормчая (розуміє ся „Книга“) походить від староруського корми ти, нинішне керувати, управляти. — Номоканон — грецьке слово зложене, значить: закон і правила.

відгомін давнього дружинного епосу¹⁾. Волинська літопись згадує про „словутного півця Митусу“ — (деякі учені вважають єго лише церковним півцем) — і „п'єсьнь славы“, зложену в честь галицьких князів Давида і Василька з нагоди побіди над Ятвягами.

Релігійно-моральний напрям староруского книжного письменства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности, очевидно не сприяли розвиткови світської поезії, а то, що витворило ся, не було допущене до письменства: „бісовскі пісні“ не нашли місця в книгах і в значній часті запропастили ся. Се був великий ущерб для поетичного розвитку руского народу: народні перекази розбивали ся, забували ся і затрачували. Все-ж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів.

Однак найгарнійшим виразом старорускої поезії є неперечно „Слово о полку Игоревѣ“ (пісня про похід князя Ігоря на Половців в р. 1185), збережене в одинокій рукописі, що після печатаного видання згоріла. Памятник сей виданий печатно у вельми попсованім текстї, а хоч багато дослідників звертало на него бачність і хоч чимало видано коментарів, однак не повело ся усунути деяких неясностей і незрозумілих місць, що й доси остають загадочними. Все-ж таки збережені епізоди і поодинокі місця дають нам живий образ життя сеї давньої доби, котрої память так жорстоко затерта пізнійшою мрачною історією південної Руси, іменно татарским лихолітєм.

При релігійно-моральнім напрямі староруского письменства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох столітій християнства так розкішно живописувати картини з поганьским світоглядом, прикладаючи їх до рускої землі, княжого роду і самої пісні. Не легко також означити і літературну форму памятника, для котрого не зберіг ся ні оден первозбір. Деякі уважали „Слово о полку“ героїчною піснею клясичною, иньші твором народної поезії — народною думою. Однак се річ вже признана, що се твір одного автора, хоч невідомого по імені, неперечного поета, котрий в своїм творі дав вираз пануючим тоді народно-поетичним мотивам і літературним формам. Ми находимо подібности сих народно-поетичних мотивів і в героїчнім старорускім епосі (званім

²⁾ Дружина, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолі, була найбільш діяльною верствою суспільною на Руси в княжій добі. Пісні, в яких оспівувано події сеї дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся ще в деяких колядах і щедрівках.

билинами¹⁾), котрого основою служила вікова боротьба против азійських кочових племен, і в українських народних піснях та думах. Особлива краса „Слова“ проявляє ся в чудових поетичних картинах воєнного походу і бою, в живих картинах і символічних явищах природи та в ліричних епізодах (як плач Ярославни). Ціле оповідане проникнуте патріотичним настроєм сьпівця, що висловлює свій жаль задля княжих межиусобиць та нападів поганців і згадуючи славні подвиги давнійших часів, взиває до згоди і єдности. Се було загальне почуванє добрих людей тої доби і нераз находило оно вираз в літописи, в поученю кн. Мономаха, в церковній науці і в легенді. При тім настрою поета розкриває ся єго фантазії широкий обид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину — руска земля уявляє ся єму потомством мітичного Дажбога, автор окружений сяєвом „вішого“, спорідненого з божествами сьпівця, слава рідної землі розносить ся широко й далеко, а в сучасну картину вилетєні поетичні спомини з глибокої давнини. В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарської дружинної поезії, а в плачі Ярославни відгомін глибокої і тужливої лірики народної пісні.

„Слово“ зображає нам дружино-боярську київську Русь з її політичними ідеалами, думками і почуваннями, несхожими з тогочасною дійсністю, і є неперечно оригінальним твором великої вартости історичної і поетичної і остає доси одиноким пам'ятником іскусної поезії, сильно проникнутим народними елементами.

Можна припускати, що багато того рода пам'ятників дотатарської доби безповоротно запропастило ся, та що „Слово о полку Игоревѣ“ мало великий вплив на поетичну творчість в тогочаснім письменстві. Се засьвідчає передовсім недавно відкритий уривок поеми з XIII. ст. н. з. „Слово о погибелі рускыя земли“, що є

¹⁾ Се епічні пісні про героїв, званих богатирами, з напів-мітичною, напів-історичною цїхою. Назва билина походить від биль т. є подія, минувшина. Они визначають ся епічним спокоєм, позаяк події в них оспіввані вельми далеко відстають від звичайних людей. Основою билин є події з Київської землі, а герої тих подій громадять ся коло в. кн. Володимира. Билини збереглись на далекій півночі Росії, куди їх занесли переселенці з південної Русі, коли знов тут наступали нові політичні події, які давали теми до нових поетичних творів, що затерли в тямці народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезія козаччини, хоч деякі з них без мітичної примішки, а до того зображено все так близьким дійсности, що мимохіть викликає живу участь у сьпівців і слухачів і звідси проявляє ся в думах сей ліризм, який так різно відбивав від епічного спокою билин.

найдавнішим досі знаним наслідуванем „Слова о полку“. З літературного боку не має оно великої ваги, позаяк се наслідуванє єсть більше реторичне й холодне. Си поема написана з нагоди татарского нападу за ки. Ярослава Всеволодовича (що княжив в північнім Володимирі 1238—47). Приступаючи до опису погибели рускої землі, невідомий по імені автор промавляє спершу про природні богатства і славу Руси перед сто роками і тим страшнішою видає ся патріотичному авторови та пропасть між минувшиною а сучасністю. Автор звертає ся до рускої землі з таким викликом, як Ярославна до сонця. Рядки присвячені похвалі красоти Руси розділяють ся на стихи майже з означеним розміром, так що „Слово о погибели“ мало імовірно форму пісні.

При всій короткості сего уривка находимо в нїм ті самі прикмети стилю, який проявляє ся в иньшїм пізнійшїм наслідуваню „Слова о полку“. Є се поетичний памятник, зложений імовірно з кінцем XIV ст. а збережений в двох відмінних редакциях, що описує побіду ки. Дмитра Доньского над татарским ханом Мамаєм на Куликовім полі (1380 р.). Перша редакція, відома під заголовком *Задонщина*, визначає ся народним і більше поетичним складом і є справдешньою копією „Слова о полку“, хоч є деякі такі вставки, яких не находимо в „Слові о полку“, отже неперечно взяті з иньших тогочасних поем, опісля затрачених. Друга редакція „Сказаніє о Мамаєвомъ побоищѣ“ має характер більше книжний, і украшена іскусними, реторичними висловами. Взагалі обі редакції є наслідуванєм „Слова о полку“, а особливо в *Задонщині* автор має все на тямці первовзїр і не лише дословно наводить цілі місця, але навіть нерозумно їх перекручує. Всі ті памятники книжної поезії стають певним доказом, що була звязь між письменством а народно-поетичною творчістю, котра мимо всіх духовних осудів і заборон здобула собі місце і в книжнім письменстві.

6. *Подорожі* („Хожденія“). Скоро після заведеня християнства на Руси було звичаєм ходити на прощу до св. місць. Такі подорожі богомолців при всяких переполах і небезпечностях уважано богоугодним ділом. Цілю сих подорожий була між иньшими Атонська гора — де богомолці довше задержували ся, списували там книги і приносили домів багато рукописий і релігійних оповідань — а крім того св. Земля, Єрусалим і гріб Господній. Задля того такі подорожі мали також важне просвітне значіне. Більше тямучі богомолці списували спомини про свої подорожі під заголовком *хожденіє, странникъ, паломникъ*. Найдавнішим памятни-

ком того рода є Хожденіє игумена Даниїла. Оно починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав св. Землю по довшім побуті в Царгороді. Опис єго подорожи став типовим взірцем пізнійших творів того рода і зберіг ся в численних списках. Не є се опис подорожи в ниїшнім розумію, в котрім можна би найти відомости про природу і політичний стан земель, про побут і звичаї населеня. Там описані з великими подробицями лише св. місця і сьвятині а опис доповнений легендами і апокрифічними оповіданями. З історично-літературного погляду є се перша проба опісля розвигото паломничого письменьства, цікава зображенями поглядів, прикметами стилю і языка.

7. Дидактичні твори („Поученія“). Староруске письменьство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII. і XIII ст. окрім невідомого по імені автора „Слова о полку“ лише двох ще сьвітських письменників, а іменно в. кн. Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—25) і якогось дворянина Даниїла. Однак і твори сих двох останних письменників, хоч сьвітських, не вирізняють ся духом, напрямом і цілим сьвітоглядом від духовних творів.

При недостатчі підручників про вихованє дїтїй, в котрих би також були виложені всесторонні обовязки чоловіка, показувала ся потреба писаня поучень родичів дїтям з порадами про житє. Такі поученя мали опісля значіне житєвих установ і звали ся звичайно „домострой“. Першим взірцем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха“, одного з найбільш осьвічених і очитаних князїв руских, а при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родині добрі засади моральности і замилуванє до науки. Мати єго була Грекиня, а отець єго знав пять языків, котрих научив ся з власної охоти. Як багато иньших творів староруского письменьства, так і „Поученіє Мономаха“ уложене під впливом візантійских взірців.

Приводом до написаня „Поученя“ були нещасні усобиці в княжій рускій родині, що якраз тоді ворушили рускою землею. Поученє Мономаха визначає ся при всїм впливі тогочасного аскетизму і патрїархальної самовлади благородними, людяними думками і лагідним характером князя-автора. Володимир Мономах виступає в своїм поученю вельми живим діячем, дбалим для держави і семії князем і вітцем і длятого остерігає перед лїнивством, початком всякого лиха. Він не забуває і про релігійні справи і сповняє сумлінно всі християнські обовязки. Поученє, хоч як коротко, дїлить ся на три части: в першій говорить він про релігійне обо-

в'язки справдешнього християнина, а при тїм дає педагогічні і практичні ради пригідні в житю. В другій часті поучає про обовязки князя, бажаючи і в своїх синах бачити дбалих і розумних володарів, яким був сам. Більше всего наказує не забувати убогих, сиріт і вдів. При тїм не годить ся занедбувати науки і дбати про приспорење знаня а взірцем осьвіченого князя ставить свого вітця Всеволода. В останній часті прикладом діяльного житя наводить Мономах своє власне, вичисляючи подрїбно свої труди на війні і на ловах. Метою сеї часті було показати, що все дїє ся по волї Божій і що Божа опіка певнійша людскої. Тимто взиває він, щоби віддати ся волї Божій, і кінчить вїзванем до згоди, братньої любови і прощаня. „Поученє“ цікаве також задля опису житя тодішних князїв і тодішнього побуту XII. ст., позаяк тоді не було рїзких суспільних рїзниць і жите всіх плїло тоді майже однаковим ладом.

„Слово Даниїла Заточника“ зложено з рїзних виїмок з св. Письма, літописи, з народних приповідок і поговірок та иньших жерел, як сам автор каже, що вибирав з рїзних книг, як пчола збирає соки з цвїтів. В сїм творі вельми мало історичного елементу, а можна найти хіба особисті прикмети і вираз поглядів грамотія з XII. ст. Склад „Слова“ подібний до многих давних творів книжників, що вибирали з книг все, що їм припадало до вподоби, і складали се в цілість. Тимто „Слово“ схоже з давними поученнями, із статями „Пчель“ і т. п. Твір сей мав вельми багато читателїв іменно задля того, що визначає ся питомим рускому народови гумором. Тимто зберегло ся оно в численних списках. Імовірно отже оден з пізнійших переписцїв вставив в пізнійшу редакцію „Слова“ цікаву повість про Даниїла Заточника, як він запечатав свою просьбу у віск і кинув в озеро, як се ликнула риба а коли її зловили і принесли князеви, розпороли і найшли сю просьбу, що спонукало князя, визволити Даниїла із засланя.

Загальний погляд на просвїту і письменство в першїм відділі I-ої доби.

Зараз після заведеня християнства зрозумїв Володимир В., що найбільш може до єго утвердження і розширення причинити ся просвїта. Тимто перші князї, Володимир В. і Ярослав Мудрий, кладуть підвалини до просвїти засновуванем шкіл передовсїм по княжих столицях та при соборних церквах. З сих шкіл виходили св'ященники і иньші церковні служителї, а крім того писарї, що переписували в тих часах книжки, і перекладчики, що перекладали

літературні твори з грецької мови. До сих шкіл ходили не лише діти священиків та церковної служби, але й діти знатних людей, дружинників та міщан. Через те просвіта ширилася не лише між духовними але й світськими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про освіту жіноцтва. Рускі князі тогочасні були не лише письменні і любителі науки і просвіти; деякі навіть були учені і пособляли розширенню науки: (Ярослав оснував бібліотеку при Софійським соборі в Києві; отець Володимира Мономаха, кн. Всеволод, умів пять язиків; Волинський князь Володимир Василькович названий в літописи „великим філософом і т. д.).

Головними огнищами тогочасної просвіти були монастирі, як се було і в цілій середньовічній Європі. Особливо-ж славився Києво-печерський монастир, з котрого вийшли перші рускі письменники. Взагалі в I-ій добі на чолі книжної просвіти і письменства передувало духовенство, спершу в значній частині грецьке, опісля руске. Тимто тогочасне руске письменство мало духовний характер.

Твори перших руских письменників — митрополита Іларіона, Теодозія Печерського, Нестора, Кирила Турівського і ин. — показують, що руске духовенство того часу осягнуло значну освіту, а поучене Володимира Мономаха, „Слово о полку“ і „Слово Данила Заточника“ стають певним доказом, що освіта окрім духовного стану проникала також і в инші верстви суспільности. Однак годі заперечити, що освіта приймалася лише у висших верствах суспільности, а в низшій верстві народу не проникала. Ті самі твори, що згадують про освіту висших верств або поодиноких осіб в суспільности, виказують, що в ширших верствах народу була значна темнота, забобонність і прихильність до давних поганських звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірієм.

Сему не можна дивуватися, позаяк число шкіл було незначне, діти ширших верств не користувалися звичайно шкільною наукою, та й не було книжок зрозумілих народови. В перекладнім письменстві було багато книжок писаних для чужого освіченого народу (Греків), відповідно поглядам і потребам грецького життя; отже для непросвічених людей рускої суспільности були ці книжки неприступні і мало зрозумілі. А ті чужі твори літературні наслідували і рускі письменники. Найбільш зрозумілі і приступні були житєписи або т. зв. „житія“ святих і мали педагогічний вплив. Світське письменство при виключно релігійнім напрямі просвіти не мало поля до розвитку і для того „Слово о полку“ є одинокою появою в своїм роді.

б) Другий відділ першої доби. Застій і упадок руского письменства.

В першій половині XIII ст. попала Русь в страшне лихоліте, що довело остаточно до розділу між південною а північною Русю і спричинило оісля історичний і етнографічний розрив тих частин старинної Руси (Україна-Русь і Московщина-В. кн. Володимирско-Суздальське). В 1240 р. Татари здобули і зруйнували давню столицю Руси Київ і огнище тодішньої культури Києво-Печерський монастир, опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київський митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом повстає новий осередок політичного і церковного життя на півночі а відтак тим осередком стає Москва (від 1328 р.). Точка тяжести пересуває ся отже з Києва на північ. Київ упав і перестав бути осередком політичного і церковного життя та не міг вже ніколи вернути до давнього значія і богатства. Сі події здержали розвиток державного життя, що ще не встигло уложити ся і зміцнити. На довгий час спинив ся розвиток релігійної просвіти на Руси, залягла темнота і вкорінили ся в народі хибні вірування. Годі було в тих часах думати про заснування шкіл і розповсюдження науки і просвіти. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло багато пам'яток староруского письменства. Зложили ся лише нові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про Батия і Золоті Київські ворота або Михайла Семилітка, тип народної надії на грядучі покоління, вічно молодой, ідеал народної сили, що ніколи не слабне а все відновляє ся.

Книжна просвіта після упадку Києва находить пристановище в західноруских князівствах, Галичі і Володимирі Волинським.

Одначе Київ не втратив свого просвітнього характеру і в тяжкій хвилі татарського погрому. В самім Києві не переривала ся традиція і давні пам'ятники — як Літопись і Печерський Патерик — зберегли своє значіне і повагу. Руска народність довго зберегала своє верховладіе значіне в стариннім осередку, Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарське лихоліте потрясло всіх до глибини душі, а нарід попав в розпуку, прийало ся духовенство за єго подвиженіе і просвіту. Проникнуті вірою в Божий промисл, підносять єпископи і священники свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслідки татарського лихолітя. Поміж першими визначив ся київський митрополіт Кирило. Замітивши багато неправильностей в богослуженнях і в житю духовенства та народу, спроваджує він з Болгарії болгарско-словянську рукопись К о р м-

чої книги або Номоканону, котра здобула собі на Русі велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але й в справах приватного і родинного житя, в яких духовенство видавало суд. Кормча виступає також против останків поганьства, які зберегли ся в народних вірованях і звичаях, що підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано в численних списках а найдавійший походить з кінця XIII. ст. Митрополит Кирил перевів також реформу підупавшого духовенства і установив т. зв. „правила Кирила“, після яких духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положити, був Серапіон, ігумен Києво-печерского монастиря, „вельми учений і сильний в св. Письмі“, як о нїм висловлює ся літопись. Митрополит Кирил поставив єго Володимирско-Суздальским єпископом. З подібною рішучостию, як Кирил, звертав ся і Серапіон в своїх поученях до народу, вказуючи на народну недолу задля нападів татарских і на нехристиянське житє, яко причину того лихолїтя. „За грїхи наші, говорив він, Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодї краси, ані немочи старцїв, ані молодости дїтїй“. Єго поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, широстою і глибокою любовю до вірних.

На останку подібне значінє має також „Слово вѣкобого Христолюбца“, котрий виступає проти поганьства і подробицями, поданими в своїм „Слові“, доповняє ті скупі відомости літописні, які маємо про вірованя і звичаї, що зберегли ся між народом в два віки по заведеню християнства.

Поученя Кирила і Серапіона не відріжняють ся напрямом і змістом від того, чога бажали Теодозій Печерский, Іларіон і Кирило Турівский, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою як поученя двох останних, за те більше рішучі і приступнійші для ширших верстов народу.

Окрім сих двох сьвятителїв церкви, що дбали про подвигнене народу і єго просьвіту в тяжких часах татарского лихолїтя, визначив ся ще митрополит Кириян, родом Сербин, в 2-їй половинї XIV. ст., котрого літописи називають „вельми книжним і учительним“. Поставлений митрополитом Русі, пробував він часто довгий час в Києві, хоч столицею митрополитів була вже тоді Москва, відбудував зруйнований Татарами Києво-печерский мона-

стир, привіз із собою багато церковних книг з південної Славянщини, іменно із Сербії, дбав також о розбуджене письменства і сам був трудящим книжником. В своїх церковних писаннях згадує він в перший раз про т. зв. апокрифічні повісті і твори.

Однак всі ті змаганя не могли довести просвіту і письменство на Русі до давнього процвіту, який проявився до татарського лихолітя. В тих трудних хвилях не з'явився на Русі ані один письменник, що вснів би своїми творами розбудити нове літературне житє. Тодішні грамотії займалися лише переписуванем давніх книг, списуванем т. зв. слів і поучень, призначених більше для читаня як для виголошуваня з проповідницї, посланій, що містили в собі церковні правила для духовних, ріжних повістей (сказанія) або зладженем збірників після перероблених з візантійських в горі згаданих, як н. пр. Пчела, Златая Цїніни.

Письменні люди не могли однак вдоволити ся лише духовно-поучаючими, а до того в значній часті полемічними творами. Они бажали таких творів, що вдоволити би також природним потребам і змаганям розуму, чувства і фантазії. А позаяк релігійне вихованє суспільности звернуло і цікавість розуму на релігійні предмети, отже фантазія убрала сї релігійні ідеї у відповідні образи. Але окрім того фантазія проявляла ся і ділала самостійно, творила образи для себе, що були зеркалом прояв житя. Сим потребам вдовольали т. зв. апокрифи і повісті чисто сьвітського характеру. Всї ті твори є перекладені, але позаяк були они розповсюджені між народом в значнім числі списків, і нарід радо читав їх, то они дають нам спроможність судити про характер народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти руского характеру і самостійної творчости, тимто сї твори мають своє місце в письменстві.

Упадок політичної самостійности південнословянських держав (з кінцем XIV ст.) перервав і там літературну діяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південнословянського письменства, бодай не в такім числі, як давнійше. Читали там і списували лише то, що остало з давнійшої доби. Руске письменство, що після татарського лихолітя визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї недостачі. Тимто і ся література апокрифічна і повістєва виявляє мало замітного, а навіть небагато рукописній остало присвячених сїй галузи письменства.

Староруске письменство другої (середньої) доби (1453—1798).

З кінцем XIV. і з початком XV. століття склали ся важні історичні події, що на Русі помалу підготовляли ниву до нового посіву духового, який видав значно відмінні плоди, як в першій добі письменства.

Загальні прикмети.

В порівнянню з попередньою добою а іменно другим її відділом видно значні різниці:

Русь злучена з Литвою, а відтак з Польщею виробила освіту, духове і релігійне жите зовсім відмінне від староруских, як і від Московщини. Ся різниця проявляє ся і в літературі:

1. Що до змісту визначає ся значним оживленем і обробленем многих справ і питань тогочасних. Окрім церковних книг, появляє ся багато творів релігійного змісту, призначених для домашнього читаня і поученя вірних: проповіді, переклади з Отців Церкви, св. Письма, жита святих, легенди, повісти, а характеристичною появою є: релігійна полеміка. Виробляє ся також церковна пісня римована. Припадають також на сю добу почини драматичного письменства, вірші складані чистонародною мовою сатиричного і гумористичного змісту побіч духовного.^a Літописи відрізняють ся від літописей княжої доби, так що можн їх назвати народними, появляють ся мемуари, особисті спомини і т. п.

2. Що до форми визначає ся письменство сеї доби свободнійшими і оригінальнійшими формами, вироблює ся оригінальний літературний стиль, манера, яка переходить і до нової доби.

3. Що до мови. Церковнославянський язик уступає місця книжному рускому язикови, зрозумілому і ширшим верствам народним цілої південної і Білої Русі, що промостив вхід живій народній мові в письменстві.

4. В значнім розповсюдженю літературних творів, що стали власністю не лише князів, бояр і духовних але й міщан, дяків і письменних селян.

Причини такого розвитку письменства були: А) внутрішні Б) загальні, європейські, зверхні.

А. Внутрішні причини.

Політичні події.

Західна а відтак і південна часть Руси входить в державну звязь з Польщею (Червона Русь вже в 1340 р., Литовскорускі землі 1386 р.). Хоч з того часу починає ся державний вплив Польщі на рускі землі, але в письменстві він не проявив ся майже зовсім, позаяк вплив письменства і в Польщі самій був доволі слабкий. До того ще Червона Русь довший час по злуці з Польщею була окремим руским воеводством (до соймової постанови в Ђдльї 1432 р.), а литовско-руські землі мали окремих князів (аж в 1471 р. місце їх заняв воевода польський Гаштолд). Городельска унія (1413 р.) зміцняє політично-суспільний вплив Польщі в руских землях, а се дало новий зворот не лише політичному, але й духовому житю руского народу. Фльорентийска унія (1439 р.) скріпила не лише політичну але й церковну звязь руских земель з католицкою Польщею і західною Европою.

Коли наслідком тих політичних подій проявляють ся на Руси щораз виразнійші сліди західно-європейского впливу, перериває ся культурна звязь Руси з південно-словянськими землями і з Царгородом — (Сербія стає турецкою провінцією по бою на Косовім полі 1389 р., Болгарія 1393 р.) — позаяк в 1453 р. Царгород попав у руки Турків.

В другій половині XV. ст. довершило ся повне не лише політичне але й церковне відокремленє Руси від Московщини основанєм окремої рускої митрополії в Києві (1470 р.), позаяк вироблений в тогочасній Московщині крайно виключний національний і церковний тип з деспотичними змаганнями не відповідав поглядам Руси, так що наслідком того виробив ся перегадом иньший характер духового життя і просвіти на Руси а иньший в Московщині.

Унія Литви і руских земель з Польщею, довершена в Люблінї (1569 р.), відкрила на Руси весь простір впливам польської і західно-європейської культури, а хоч не признала Руси народної самостійности, однак в значній мірі підготовила поле до культурного поступу і розбудження письменства на Руси. Берестейска унія (1596 р.) викликала вправді наразі роздвоєне в широких верствах рускої суспільности, однак споводувала значний рух літературний, просвітний і науковий.

На другу половину XV ст. припадають початки козаччини, викликані безнастанними наїздами Татар, що після зруйнованя візантійської держави заснували в Криму хіжацке царство Гирейв.

Всі згадані події підготовили основи до нового життя культурного в руских землях, тим то з половиною XV. ст. (упадок Царгорода 1453 р.) розпочинає ся нова доба (середня) руского письменства.

Б. З в е р х н і п р и ч и н и .

I. Першою причиною був вплив **пражского університету і краківської академії**, в яких побирало висшу освіту багато Русинів. Королева Ядвига оснувала своїм накладом в пражскім університеті окремий інтэрнат для Литовців і Русинів а такий сам інтэрнат відкрито опісля при краківській академії.

II. Дальшою причиною було відродженє письменства, наук і штук під впливом старинної (клясичної) літератури, поезії і філософії. Напряж сей, званий **гуманізмом**, проявив ся в Італії та обгорнув скоро західноєвропейскі держави а через Польшу війшов і на Русь. За прикладом тих країв і з Руси їдуть заможнійші і талановиті люди в Італію, щоби там набрати ся висшої освіти від тамошних учителів-гуманістів. Першим таким Русиним, що поїхав в Італію вчити ся, був Франц Скорина, і там на університеті в Падуї осягнув степенє доктора лікарских наук.

Наслідки. Під впливом гуманізму входять на Руси школи, вправді з церковно-схолястичним напрямом, але з європейским характером. Се розбудило літературний рух і енергічні прояви духового і народного життя.

Друга вельми важна подія значним впливом відбила ся також на Руси, а се була:

III. **Реформація**, викликана монахом Лютром в Німеччині (1517 р.). Лютер списував свої науки німецькою мовою, переложив нею св. Письмо, складав в ній релігійні пісні і виробив її на літературну мову. Латинський язык, яким доси майже виключно послуговували ся в письменстві в тогочасній Європі, уступає місця живим народним мовам. Реформація обгорнула не тільки західну й середню Европу, але стала ширити ся також в Польщі, на Литві і Руси (а іменно кальвінізм, соцініянство або т. зв. ново-аріянізм). Відозвав ся давний рух чеський з часів Гуса, а ся наука проникала заходом чеських братів і иньших некатолицьких відтінків в Польшу, а звідтам на Литву.

Сеї релігійний рух спонукував з одного боку досліджувати релігійні питання, з другого боку побуджував ревних прихильників церкви, готувати оруже до оборони. Тут проявила ся потреба відповідних орудій до боротьби, отже таких самих засобів образованя, якими володіли противники. Показало ся, що образоване само приманювало людей до себе а люди осьвічені свідомо відчували потребу образованя і тим вирізняла ся осьвічена суспільність на Русі від Московщини, закостенілої в своїх застарілих поглядах і в темноті. Сеї просьвітний рух не остав відтак без впливу і на Московщину. Так іменно оден з перших друкарів в Москві, Петро Метиславець, мав бути спершу друкарем в друкарні Скорини, а в Москву зайшов з Вільна. Оісля білоруска і кіївська осьвіта положила культурні підвалини в Московщині.

На слідки сего релігійного руху проявили ся небавом вельми значні на просьвітнім полі. Хоч руский нарід втратив державну самостійність, розвинув однак своєрідний і оживлений рух, що многими прикметами пагадує старинну добу. В церковнім письменстві зберегла Русь книжні традиції старинної доби, однак жива народна мова (головно білоруска) щораз більше виступає в творах, що відносили ся до потреб життя, і мішає ся з церковно-словянським і польським язиком. В правних грамотах і законодавчих книгах значну перевагу бере жива народна мова і з відтінком старословянським і польським стає урядовим язиком на Литві. Літературна діяльність в тогочасній Русі проявила ся головно на релігійнім полі, на котрім вела ся горяча боротьба між католиками і уніятами з одного боку, а православними і протестантськими сектами з другого. Та боротьба творить головний зміст тодішньої рускої літератури протягом XVI. і XVII. ст., т. зв. полемічної, а хоч та полеміка була доволі односторонна, все-ж таки оживила значно літературну діяльність.

IV. Друкарська штука. Пособляла сему літературному рухови випадена в половині XV. ст. а відтак розповсюджена також на Литві і Русі друкарська штука. В Кракові появляють ся з кінцем XV. ст. (1490 і 1491) церковнословянські книги кирилицею в друкарні Швайпольда Фіоля, Німця з роду, за що зашідозрено его в прихильности до православія і візвано на суд перед краківського єпископа. Він мусів покинути Краків і переніс ся на Угорщину, а наслідком того на якийсь час перервало ся печатанє книжок. Однак небавом живе чувство народности і духова потреба виявили ся в змаганю до перекладів св. Письма народною

мовою, проява, якої не бачимо в Московщині. До кінця XV-го або початку XVI. ст. відносить ся переклад — Пісні Пісень з помогою, що показує сліди чеського першовзору. Згадавий в горі Франц Скорина, родом з Полоцка, що учив ся в Кракові і Празі; видав в сім останнім місті „Руску Біблію“ (1517—19), а в перекладі, що визначає ся примішкою білоруских і руских слів, користував ся чеською біблією. Свою діяльність продовжав відтак у Вильні. З половини XVI. ст. походить т. зв. Пересопицкє¹⁾ Євангеліє, написане писцем Михайлом, сином Сяціцького протопопа, переложене з порученя княгині Гольшанської з болгарської на руску мову — „для ліпшого вирозумленя люду християньского посполитого“ — мабуть тим самим Михайлом під доглядом Пересопицького архимандрита Григорія. (Сюди відносить ся також євангеліє словянським і руским язиком видане, мабуть з кінцем XVI ст., в друкарні Тявшинського і руский Псалтир з XVII. ст. і ин.). Але й в світськім письменстві — особливо в літовських, в урядових грамотах і в законодавстві — проникає щораз більше жива народна мова: в грамотах, що появляють ся почавши з XIV ст. в т. зв. Рускій Метриці (основаній 1386 р.), де виписувано по руски адміністр. і судові акта, в „Судебнику“ вел. кн. Казимира (1468), в „Литовськім Статуті“ (уложенім 1522—29, припятім сіймом 1530 р.), в Магдебурекім праві („Зерцало саксонське“ і „Святий образ“ з кінця XVI ст.).

V. Церковно-просьвітні змаганя. Після Люблинської унії (політичної) наступила церковна унія в Берестю. Держава і цивілізація польска старали ся заволодіти висшими верствами сусільности в Литві і на Русі, а після Берестейского собору ширить ся унія і католицизм в тих землях. Однак, хоч руске боярство осягало значні користи, входячи в таке становище, яке мала польска шляхта, хоч висше духовенство через унію вступало в становище пануючої католицької єрархії, все-ж поміж тими верствами найшли ся люди, що виступили з опором против згаданих державних і церковних змагань. Православна церква на Русі зберегла вибірний принцип, світські люди входили иноді в склад духовних судів, брали участь в ділах церковної управи і мали також голос в церковних соборах. Боярство мало участь у виборі митрополита і духовенства, в обороні церкви перед правительством. Між бояр-

¹⁾ Пересопиця між Ровном а Луцком на Волині, де ще нині є останки старинного монастиря.

ством, що стало тоді в обороні православної віри, визначились іменно князь Андрій Курбський і кн. Константи Острожський. Курбський, Москаль родом, утік перед жорстокістю Івана Грізного на Литву, а вважаючи помножене книг головним засобом до боротьби, перекладав твори церковних письменників з грецької мови, писав письма до руских вельмож і простих ремісників, щоби їх утвердити в православної вірі. Острожський приятелював з протестантами, а хоч держався і боронив православної віри, признавав можливою увію, однак найбільш дбав о просьвіту. В Острові заснував першу руску висшу школу (около 1577 р.), що за него звала ся академією, завів там друкарню, де між иньшими появила ся видрукована Іваном Федоровим знаменита Острожска Біблія (1580—81), перше повне старословенське виданє.

Але сама православна єрархія не зовсім була тим вдоволена, що її власть обмежали євітські люди і змагали виеднати собі обезпеченє своєї независимости від вмішуваня євітских людий. Вже литовські князі стали заводити иньший лад в православної церкві, користуючи ся правом „подаваня столиць духовних і хлїбів духовних“, себто правом надаваня архиєрейских катедр, монастирів і церков. Від литовских князїв переняли се право польські королї.

Однак то не все виходило на користь церкві, позаяк церковні достоїнства діставали часто євітські люди або такі, що їх житєм лише гіршила ся духовна паства. Тим способом байдужі або ледачі єрархи довели православну церкву на Руси до занепаду. Задля того євітські люди, побачивши такий занепад церкви, взяли почин у відродженю релїгійним і моральним. При церквах заснує руске міщаньство братства, що спершу займали ся ділами милосердія і християнської любови, але небавом розширили круг своєї діяльности і бажали привернути давний вибірний лад в церкві і доглядати духовенства в єго ділах.

Братства. Найдавнїшим було Львівське братство при церкві Успенія Пр. Богородиці¹⁾, а царгородський патріарх підніє єго до значіня Ставропігії, надав єму провід над иньшими братствами на Руси і виняв спід власти львівського єпископа і київського митрополита. До сєго братства належали не лише вельможі, але й міщани і люди „посполиті“. Окрім того повстали ще братства у Вильні,

¹⁾ Про него згадує вже грамота короля Казимира IV з 1439. Антіохійський патріарх Йоаким затвердив новий статут братства 1586 р., а патріарх Єремія надав єму 1593 р. права Ставропігії.

в Києві, Луцку, Острозі, Рогатині і ин. містах. Ставропигійске братство у Львові злучило ся з иньшими братствами церковними на Русі, щоби успішно боронити віри, а в тій цілі старали ся дивгнути релігійне і моральне жите в рускій суспільности, розповсюджувати просьвіту між руским народом засновуванем шкіл, буре і друкарень.

Наслідки сеї діяльности братств, що прийняли на себе релігійно-народну оборону, проявили ся передовсім в заснуваню друкарень, а тим самим і в розповсюдженю печатних книг. Коли в Московщині печатане книг почало ся доперва в сто літ по винайденю друкарської штуки і то лише в Москві, друкарська діяльність на Русі проявила ся вже в 1491 р. згаданими вже видавнями Швайпольда Фіоля, а друкарні були на Литві і Русі так розповсюджені, що не лише находили ся у важнійших містах і монастирях, як у Вильні, Києві, Львові, Острозі, Почаєві, але й по селах в Стратині¹⁾, Євю²⁾, Кутеїні³⁾, Крилосі і ин., що є вимовним доказом розбудженого духового життя серед тогочасної рускої суспільности⁴⁾. У Львові, недалеко Василіяньского монастиря (на Підзамчу) заложив першу руску друкарню Москвитянин Іван Федорів, але попавши у велику нужду, переселив ся до Острога, звідки по випечатаню Біблії вернув до Львова і тут умер. По его смерті викупило заставлену у жида друкарню Ставропигійске братство і в початках XVII ст. прийняло на управителя її литовского Русина Михайла Сльозку, що опісля відкрив власну друкарню. Московскі друки обмежали ся лише до церковних книг, коли тимчасом в руских друкарнях появляють ся твори православних полемістів, яким і новіші богослови віддають великі похвали, а крім того виходять тут і перші шкільні книжки.

Школи. Крім того заявили братства свою діяльність участію в практичних ділах церкви, заснуванем шкіл. Освічен люди зрозуміли, що (як висловив ся автор „Перестороги“) „коли бы (Русини) были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своею не пришли до таковоє погибелі“. Давнійші школи не відповідали вже

1) Село в Рогатиньскім повіті.

2) В Виленьскій губернії.

3) В Могилівскій губернії.

4) Числа виданих книг в Московщині і на Русі дають наглядний образ розвитку книжної діяльности там і тут. До 1600 р. з московских друкарень вийшло 16 книг, з руских 67; до 1625 р. з московских 65, з руских 147; до 1650 р. (до злуки України з Московщиною) з московских 275, з руских 300.

тогочасним потребам, треба було дати їм зовсім нову наукову програму. Заведені братствами школи були першими рускими правильними школами, а їх цілю було — подавати релігійне образование, підготовляти борців богословської полеміки. Задля того братські школи прийняли в свої програми науку старинних (клясичних) язиків, церковно-славянського, руского і польского язика, граматики, реторики (після Цицерона і Квінтіліяна), поетики, диялектики, і богословія після системи тогочасних католицьких академій і західно-європейських підручників. Се була середньовічна наука, т. зв. схолястична (шкільна) система. Основи і форми старинної науки а іменно філософії Аристотеля приложено тут до поясненія і утвердженія християнської науки. Та наукова система давала до релігійної боротьби ті засоби, яких перед тим не доставало рускій суспільности. Схолястична наука вирабляла учених людей, що укладали правди християнської віри в научні системи. З богословськими системами стали появляти ся книги і підручники з різних предметів знаня — іменно філософії, історії, мітольоґії і природних наук.

Першу таку „схолястичну“ школу заснував кн. Константин Острожский в Острозі (около 1577 р.); она стала першим тоді головним огнищем духового житя на Русі, згромадивши коло себе визначнійших учених — (Грек Кирило Люкаріс, що опісля став патріярхом) — письменників і полемістів. З Острожекої школи вийшов між иньшими гетьман Ко на ш е в и ч - С а г а й д а ч н и й, що також пособляв чимало просвіті на Русі. Окрім Острожекої появили ся школи при братствах у Львові (1586), Вильні (1588), Києві (1588), Луцку (1617), Могилеві, Берестю і ин. — Львів став побіч Острога другим просвітним осередком, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і на цілу східну Европу. В львівській школі були 3 класи, в яких учитель (дидаскал) крім початкових наук учив т. зв. сімох вільних штук: граматики (грецької, латинської і церковно-словянської), диялектики, реторики, музики, аритметики, геометрії і астрономії. Після „шкільного порядку“ діти богачів не мали в нічім, окрім хіба науки, бути висшими від убогих. В суботу мав учитель вчити дітей страху божого і „обичаїв вестидливих младенческих“ і не щадив їм „памятного по чаші школьній“¹⁾. Львівська школа була найліпша з тодішних руских шкіл і для того і з України багато

¹⁾ Чаша шкільна або березова каша — різки, якими вбивали в память всякі наставленя і наказуваня.

талановитих „судей“ приїзжало до неї для висших наук, яких тоді не могли набути і в Києві. Тут був учителем Грек Арсеній (опісля митрополит), що впровадив класичні язики і видав першу і найліпшу на свій час Граматику Єлино-(греко-)словенського язика (1591), і Лаврентій Зизаній Тустановський (автор граматики словенської і Азбуки та Словаря). Львівська школа Ставропигійська видала багато світлих людей, знаменитих письменників і ревних оборонців рускої народности, що опісля були єпископами, митрополитами або иньшими достойниками церкви. — Вільна стала третім огнищем рускої просвіти і літератури. Тут ділав Франц Скорина, ариянин Симеон Будний, і Мелетій Смотрицький, автор виданої в селі Євю (1619) „Граматики словенської“, що була два столітя знаменитим учебником не лише на Руси, але й в Московщині та Сербії і Болгарії.

Київ виступає около 1620 р. яко четвертий і головний осередок духового і літературного життя на Руси, а заснована там при братстві Богоявленьській школа стала опісля (1632) Київською Колегією а відтак і Академією, першою і найвищою школою на Руси. Около братства, і его школи, Печерської Лаври і митрополії — (на престолі засів тоді бувший ученик львівської школи Йов Борецький) — громадить ся цілий кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівської школи), учених та учителів (Ісає Копинський, Сильвестер Косів, Касян Сакович, Захарія Копистенський і ин.). Київська Колегія промушує дорогу культурним впливам західної Європи, а світло цивілізації „світлость умѣтности и правды“, як висловлює ся Копистенський в „Палінодії“, осіняє не лише Русь, але проникає звідси і в Московщину, та в південні краї у Волощину і Сербію¹⁾.

Окрім тих головних значійших огнищ, било духове життя на Руси живійшим живчиком також в поменьших місцях, як Луцьк, Корець, а навіть одалік сих огнищ ділали монахи Атонської гори Іван Княгиницький, званий Йовом, основатель Скита Манявського (коло Богородчан), та Іван Вишеньський, родом Галичанин, що слав із „Святої Гори“ славні „послання“ на Русь, остерігаючи Русинів перед всякими ересями і накликаючи до морального життя.

¹⁾ Молдавські господарі користували ся рускими друкарнями і давали їм грошеві підмоги, рускі братства даром посилали книги в Сербію, в київській колегії учило ся багато Сербів, а рускі учені ішли навіть до Сербів і там засновували школи.

Перший відділ другої доби (1453—1667).

1. **Полемічні твори.** Наслідком тогочасних умов і положення рускої народности проявляє ся на Русі в II-ій добі головню діяльність на полі церковного письменства. Позаяк тоді вела ся боротьба за найважнійші питання рускої народности, була найбільш улюбленою літературною формою богословска полеміка (учений спір). Особливо довершене Берестейської унії було головною понукою до живого богословско-літературного руху з обидвох боків. Уніяти встоювали за свою справу, а православні рішучо поборювали унію і католицизм. Спершу ведено полеміку на історичній основі, пояснюючи подію церковної унії, а спори про догми, які відріжняють православіє від католицизму, займають друге місце. Але перегадом, коли церковна унія стала подією минувшю, тоді полеміка перейшла від історії до догматики: питання про походжене унії стало другостепенним, а головна увага була звернена на спір про догми. Однак обидва сї періоди полеміки звязані тісно з собою.

Берестейський собор (1596) і поява короткої історії, що на нїм діялося, викликали з обидвох таборів горячу полеміку, в яку вмїшав ся також знаменитий польський проповідник, Єзуїт Скарга, виступивши в обороні собора („Synod brzeski“ і в рускїм перекладі). Против сеї оборони виступив протестант Христофор Бронський під прибраним іменем Христофора Филалета (т. є правдолюба) з твором „Апокрізіє албо отповідь на книжки о соборі Берестейском“ (в польській і книжно-рускїй мові), написаним дуже різко, що викликав сильне вражене між прихильниками і противниками. Против твору Бронського, в яким пропаговано протестантські ідеї, виступив Потій зі своїм знаменитим „Аптіррісієм“ (1599), багатим в історичні матеріали, що в неоднім висвітлюють приготования до унії. Важний твір з православного табору про унію вийшов п. з. „Чересторога“, котрого безіменний автор визначає ся широкою наукою (около 1605 р.). Один із знатнійших учасників в сїй боротьбі був Мелетій Смотрицький, що визначив ся найбільш своєю славянською граматикою, учений монах і православний єпископ Полоцький, що побирав свою науку спершу в єзуїтській колегії в Вильні а відтак на німецьких університетах. Спершу був він ревним оборонцем православної церкви і видав по польски книгу п. з. Треност. є. Плач східної церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положене православної церкви в Львві, так що се спонукало самого

Скаргу виступити проти неї. Але опісля Смотрицький виїхав на Схід, подорожував три роки а вертаючи поступив до Риму і там прийняв унію. Вернувши на Русь, взяв іна знов участь в полеміці, але тепер вже против православія, і видав по польски „Апология“, в котрій висловив бажанє, щоби східна церква злучила ся з західною. Апология Смотрицького викликала з обидвох таборів ще кілька творів, а на соборі в Києві відрікав ся Смотрицький своїх поглядів, але відтак знов до них вернув і умер уніятю (1633 р.). В полемічній літературі визначив ся також Захарія Копистенський (ум. 1627), київський єромонах, особливо знаменитою книгою Палінодія, в котрій розібрав всі питання про унію. Знаменитими полемістами, а разом визначними проповідниками на Русі XVII. ст. були Йоаникій Галятовський (Молочко), ректор київської колегії, і чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Перший писав против католиків, жидів, магометан і поган, а з его творів особливо замітний „Мессія Правдивий“ (проти жидів). Всі его твори визначають ся багатством різнородних подробиць, які дають ясний погляд на характер тодішньої рускої учености і виказують его широке читанє. Баранович писав про примат папи і походженє св. Духа. Замітно, що перші православні полемісти опирали свої твори головю на протестантских жерелах, а уніятські письменники писали під впливом багатой католицької літератури XVI—XVII ст.

2. Проповідні твори. З розвитком богословської полеміки на Русі лучив ся також розвиток проповіді. Педагогічне значіне проповіді зрозуміли передові люди на Русі, а впевнив їх в тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутним способом утвердження і розповсюдження католицької віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицький вказували на висість католицького духовенства перед православним, що у сего останнього не було проповіді, не було бесідників. Задля того братські школи, а передовсім київська академія, обняли своєю програмою також науку проповідий. Писанє проповідий було услівем зрілости, а учителі мусіли в неділі і свята відбувати катехитичні науки і виголошувати проповіді. Як у католицьких схолястиків, так і на Русі служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польські проповіді. Ученикам, почавши від класи, званої реторикою, подавано засади укладу проповідий і проповіді протягом всіх курсів уважано найважнішими виробами. Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіді, була Галятовського „Ключ разумѣнія“, в якій находить ся „Наука албо способъ зложеня ка-

заня", до чого додані „казаня“. Тут виложені майже всі але доволі недоладні правила і способи проповідий, які витворили ся з одного боку під впливом схолястичної науки в школах, а з другого — під впливом взірців латинських і польських проповідників.

Для розвитку проповіді установлено при монастирях і церквах окремих „проповідників“ і постановлявано на сі місяця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Сим урядом розпочинали службу в рускій Церкві майже всі опісля визначні і славні достойники церковні на Руси.

Оден з перших руских проповідників був Кирило Транквіліон Ставровецкий, бувший учитель львівської ставропигійської школи, а відтак чернигівський архимандрит, основатель рускої схолястики, що видав Євангеліє Учительное себто Поученія на дни воскресные и праздники всего года. Але до процвітання і найширшого розвитку довели красномовство того часу своїми проповідями Галятовский, Радивилівский і Баранович.

Галятовский назвав свій збірник проповідий Ключ разумія, позаяк его проповіді, по его думці, відчиняють двері до неба, а наука або способъ зложеня казаня, додана до одної і до другої часті проповідий — (перша часть містить проповіді на празники господскі і богородичні, друга на празники свьятих) — відчинить проповідникам двері до складаня нових проповідий. Викладаючи науку складаня проповідий, зсилає ся Галятовский все на свої проповіді. Его проповіді зложені після тих правил і визначають ся характером тих богословських систем, які викладано тоді в школах. Деякі его проповіді можна назвати догматичними або моральними розправами, перенесеними в проповідь.

Антоній Радивилівский, другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київско-Миколаївського монастиря. Видав він два збірники проповідий: „Огородокъ Маріи Богородицы“ і „Вънецъ Христовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетеный“. В его проповідях проявляють ся ті самі прикмети, що й у Галятовского, але він ще перевисшає его сміlostю порівнань. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітології та клясиків. Докази свої силкує ся він ще піддержати всякими приказками і анекдотами. Між иньшими оповідає відому істерію про турецького султана Солимана, що послужила основою Шекспірівського Венецького купця, зачерп-

нену із славного збірника оповідаць „Gesta Romanorum“ (романських народів). Се лише доказує, як на Русі були розширені ті збірники оповідаць, що там зайшли із західної Європи через Польщу.

Лазар Баранович був більше строгий, церковний і догматичний в своїх проповідях, як два в горі названі. Їго проповіді натхнені рішучим, воєвничим тоном, позаяк він жив в часі польско-козацких війн, а на се вказують навіть заголовки двох його збірників: „Мечь духовный“ і „Трубы словесь проповѣдныхъ“. Находимо вправді і у него символічні і алегоричні звороти і образи, але зачерпнені з біблїї і отців Церкви; длятого єго проповіді ближші до візантійської проповідничої школи. Він також одягає найзвичайніші гадки у високопарні форми, любить промовляти „цвѣтами“, однак визначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Русі вимогами схоластичної науки, була доказом висшої освіти проповідників, подобала ся освіченим людям, вихованим в школах, де они чули про мітольоґію, історію, реторику і иньші науки, але не могла бути хо-сенна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсім неграмотного. Мимо того сей напрям не тільки довго удержав ся в проповіді на Русі, але єго занесли опісля українсько-руські учені — як Епифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський¹⁾ і ин. проповідники — в Московщину.

3. Послання. Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, троха иньшого, більш народного характеру, Іван Вишеньський, родом з місточка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI. і початком XVII. ст. Він постриг ся в черці і поселив ся на горі Атонській та здобув собі таке поважанє на Русі, що Київський собор рішив покликати єго з Атона як одного з благочестивих людей „процвѣтаючих жизнью і богословієм“. Їму приписують около 20 посланій, писаних до ки. Василя Острожского і всіх православних християн на Русі, до „народу руского, литовского і лядского“ всіх вір і сект, до митрополита і єпископів, що прийняли унію і т. д. В своїх посланіях не пописує ся він ученостю ані реторикою, але за те у него багато справдішнього красномовства, що проявило ся горячим чутєм, щиростю і талантом. Осуджуючи тих, що „поверетичили і од Бога

¹⁾ Дмитрій Туптало був митрополитом ростовским і звідси єго назвиско Ростовский. Він вєлавив ся також спорудженєм великого збірника житій сьвятих, розложеного на 12 місяців, що длятого зве ся Четїї-Минейє. є книга до читаня.

далече устраниша ся“, дорікє він иньшим недостачею віри, панам за розкішне житє, кривди і неспу, вступаячи ся за тими, що „з одної мисочки борщ хлебчуть і сами собі панове й слуги суть“ тай соли нераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом він переносить полеміку з богословского обсягу на поле щоденного житя. Єго посланія перенятї горячою любовю вітчизни і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревно Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишеньскій радить духовеньству проповідувати слово Боже живою мовою, однак не дозволяє перекладати Євангелія і Апостола „простим язиком“, позаяк церковно-словянський із всіх язиків Богу наймилїйший і без „поганьских хитростей і руководств — се є граматик, риторик, диялектик — простим прилїжним (цильним) читанєм до Бога приводить“. „Лїпше ізучити часословець, псалтир, октоїх, апостол і євангелїє — і жизнь вічную получити, нежели постигнути Аристотеля і Плятона і філософом мудрим ся в жизни сей звати і в геєну (некло) от-їти“. Длятого він також накликує земляків, щоби понехали коляди, щедрівки, народні звичаї і забави. Єго посланія були отже виразом народної сторони в тїй боротьбі і визначають ся нераз справденим гумором, тимто й не могли остати без вражїня на тодішню руску суспільність.

4. Научні твори. а) *Богословскі*. Около 1620 р., коли львівска школа братска почала підупадати, став осередком духового і літературного житя Київ, а головна заслуга належить ся київському митрополиту Петрови Могилї. Син бувшого молдавского воєводи, Петро Могила (1598—1647), вчив ся мабуть в львівській школі братській а опісля в заграничних академіях, між иньшими в Парижі. Служив в польскім війську (брав участь в бою під Хотимом 1621 р.), а відтак постриг ся в черці в київській Лаврі, став небавом архимандритом, а по смерти Йова Борецкого київским митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, справляв церковні книги, писав і видавав книги в обороні православної церкви від уніятів — (Літос або Камієн, по польски против Касіяна Саковича, що походив з Потилича в Галичині і був перше архимандритом Дубеньским, прийняв унію і в творі „Perspektuwa“ обвиняв православних в протестанстві) — видав „Православное исповѣданіє вѣры“ (катехизм великий і малий, що діждав ся навіть перекладу на німецьку мову). Се був новий, сьвіжий чоловік, що додав нових сил київській просьвітї; около него починає ся

новий рух, печатанє книг і просьвіта на Русі. Однак найважнійшим ділом Петра Могилі було розширенє і вивінованє київської братської школи, що стала відтак звати ся Київсько-Могилянська Колегія (опісля Академія). Ще будши архимандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісаєя Трофимович, Сильвестер Коссів, Гізель і ин.) на науку за границу, щоби відтак були учителями Колегії, уладженої в новім дусі. Науку викладано латиньським язиком, який тоді в цілій Европі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-європейської науки і релігійної полеміки. При колегії буда також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Русі розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просьвіти.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-славянськїм язичі, зробив Кирило Транквіліон Ставровецкий, що був учителем львівської братської школи а відтак чернігівським архимандритом, видавши Зерцало богословія. В переднім слові говорить автор, що оно вибране з многих книг богословських, але звичаєм всіх руских учених, що осягнули наукове образованє, він крім богословських жерел, св. Письма і отців Церкви, користував ся для поясненя і доказів своєї науки також світськими науками — філософічними, природними, астрономічними — і розправляє про предмети природи після тодішнього стану природних наук.

б) *Граматики і словарі.* Із заснованєм братських шкіл, де між иньшим вчили церковно-славянського язика, показала ся потреба славянської граматики. Ученики львівської школи під проводом свого учителя Арсенія видали Граматику єлинословенського язика (Адельфотес 1591), відтак появила ся Граматика словенська Лаврентія Зизанія-Тустановського (1596) а найліпшою на той час була (1619) згадана вже Граматика М. Смотрицкого. Всі они не основуєть ся на історичнім і фільольогічнім досліджуваню звуків і форм церковно-славянського язика, лише на грецких граматаках і так стало ся, що славянському язикови накинено язикові правила грецкої мови. — Із зростом письменства і ввѣдженєм народної мови до письменних творів показала ся також потреба словарів. Короткий славянський словарець додав до своєї граматики Зизаній, яким користував ся опісля київско-печерський монах Памво Беринда, видаючи Лексіконъ славеноросскій и имень толкованіє (1627), де слова церковно-славянські пояснював тодішньою рускою мовою.

в) *Історичні твори*. I. Литовско-руські літописи. В перших віках Литовско-руського князівства продовжала ся давня літописна традиція. З загальної рускої літописи виділяють ся перегадом місцеві літописці, що подають вісти про поодинокі землі, навіязуючи звичайно до історичної минувшини початкової літописи рускої. Язык тих літописців майже не ріжнив ся від языка літописий руского княжого періоду, лише подекуди видно вплив урядового языка, яким послуговували ся тоді на дворі литовско-руських князів.

II. Систематичні виклади історії. З XVII. столітем, з розвитком науки в Києві проявляють ся змаганя систематичного викладу історії. На пограничу другого відділу другої доби руского письменства виступають два історичні письменники, котрі все ще ладом свого писаня і характером своїх творів належать до першого відділу другої доби. Ігумен Київського Михайлівського монастиря Теодозій Сафонович написав Хроніку на основі Початкової (Несторової), Київської і Галицко-Волинської літописи про історичні події на Русі аж до 1290 р. (видава 1672) а ректор київської колегії Інокентій Гізель (походив з лютерської родини з Прусе) скоротив і доповнив сю хроїку сучасними подіями п. з. Сінопсис (т. е огляд), користуючи ся польськими хроїками Кромера, Бельського і Стрийковського. Хоч в сїм творі стрічаємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від слави, Руси — від розсіянні і т. и., все-ж таки Сінопсис Гізеля була одним на той час печатаним підручником історичним і учебником та діждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся любов до України, яку бажав він бачити могутю в союзі з Московщиною. Так Сафонович як і Гізель списали свої історичні твори церковно-славянським языком.

Такою пробою систематичного писаня історії є також Патерик Сильвестра Коссова (що був першим префектом київської колегії, а відтак митрополитом, ум. 1657), написаний по польски, опісля переложений церковно-слав. мовою. Автор користувався не лише давним руским патериком, але й грецькими хронографами і польськими літописцями.

5. Книжна руска поезія. а) *Вірші*. В братських школах а особливо в Київській Академії звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. Окрім поетики і реторики, вправляли ся також ученики иньших клас в складаню промов, принагідних „віршів“ (versus), привітів, а особливо духовних пісень — псалмів і кантів. Ученики виголошували в свята перед учителями

такі вірші або їх співали. Найбільш таких віршів складали на Різдво Хр. і Воскресенє, в честь Пр. Богородиці і святих. Складали їх не лише бурсаки, але й учителі латинських шкіл, часто навіть сільські учителі, що стояли ближше до народу як тамті і тому ліпше знали народного духа і світогляд, знали народне житє не із слуху а відчували єго власним серцем. Біблійні події виведені тут в безпосередній звязи з обставинами народного житя на Русі, в дусі і тоні наївних оповідань, проникнутих часто гумористичним настроєм. Они розвивають головню тему про „спасенє від вічного полону нашого“, себ то визволенє Спасителем праведних душ з ада. У великодних віршах річ розходить ся о те саме, лише подрібніше зображена сцена виходу праведників з ада і сам вхід їх до раю. Бурсаки ходили також по домах заможних і знатних людей і під вікнами співали, за що діставали подарки. Мало яка книга появляла ся без віршованої присьвяти, написи до гербу. Сі вірші складано після латинських і польських взірців, сїля бічним розміром, де розходило ся лише о певне число сїляб (складів) і о рим, а не о ритму (наголос). Такий розмір зовсім не відповідний духови рускої мови, а тяжкий навіть в польській. Найдавніші вірші не сягають дальше як кінця XVI ст. а в XVII ст. находимо вже окремі збірники, ак „Вършѣ“ на Різдво Хр. (Львів 1616), „Вършѣ“ Касіяна Саковича (Київ 1622), на похорон Сагайдачного присьвячені „Войску Запорожскому“, і т. д. Половина духовно-морального збірника Кирила Транквіліона Ставровецкого „Черло многоцѣнноє“ складає ся з віршів в похвалу св. Тройці, Пр. Богородиці, ангелів, апостолів, святих і т. д. Уже в першій половині XVII ст. появляють ся також вірші на світські побутові теми, а складачі і декляматори вносять у свої твори також політично-суспільні теми. Навіть в біблійних темах проявляє ся також вільне, гумористичне пародіованє предмету. Деякі вірші приймають в закінченю форму привітливої орації в жартовливім тоні, иньші знов мають форму дяльогу. Навіть деякі панегіричві вірші приймають протягом часу жартовливий тон. Появили ся також книжні вірші з нагоди козацких війн (н. пр. в диярию Єрліча і літописи Грабянки). Але найбільш розросло ся чисто реторичне і ремісничє писанє віршів. Так н. пр. Іван Максимович, (архієпископ чернігівський, потім тобольський), написав віршований твір „Богородице Діво, радуї ся“, що складав ся з 25.000 сїлябічних віршів. Всі такі віршованя не були в дійсности поезією, а все кінчило ся звичайно на римах і то нескладних. Віршованє довгий

ще час водило ся по бурсах, дещо з того переймали народні сьпіваки, а дещо вийшло в збірники псалмів і кантів. З підмогою старців або в рукописах переходили сї вірші поміж міщанство, більше грамотне, і так ставали власністю народу, хоч імена авторів звичайно пропадали без слїду.

б) *Початки драми.* Початки рускої драми сягають другої половини XVI ст. Згаданий в горі руский моралїст Іван Вишеньський докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтских школах „комедії і машкар“, помагають також на Руси „розширеню машкарского і комедійского набоженства“, полишивши давну руску простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори перейшли на Русь з Польщі в звичайній тоді духовній формі містерий. Назва містерия (тайна, таїнство) пішла з того, що змістом тих драматичних вистав була тайна викуплення людского роду, котра найшла вираз в двох подїях: в Рїздві і смерті та Воскресеню Іеуса Христа. Почитанє сьвятих викликало окрему форму духовної драми, котрої змістом були особливо чуда тих сьвятих, і для того сї драми звались м і р а к л і (чудеса). В духовних драмах не було ніякої історичної основи, лише якась поучаюча, моралїзуюча гадка а на сцені виступали алегоричні особи (віри, надїї, любови, милосердя або гордості, зависти, скупства) і задля того сї алегоричні, моралїзуючі драми звали ся м о р а л и (moralités).

Спершу була духовна драма тодішня в формі т. зв. містерий або дияльогів в Польщі і в иньших західно-європейских краях в руках духовенства, а сї твори виставлювано в церквах. Перегодом виперто сї драматичні вистави на церковне подвірє, відтак на міску площу або сїльський майдан перед широкі верстви народу. Рівночасно з тою переменою місця тратить духовна драма свій церковний характер, а приймає в себе щораз більше народного сьвітогляду і народної мови. Комічна інтермедия та інтерлюдия, (дїї і сцени між актами), в якій тепер виступали нераз такі особи, що не могли являтьс в драматичній виставі у церкві (н. пр. чорт, Юда з грїшми, що продав Христа, циган, Запорожець і т. и.), стала вже рано рамкою для зовсїм народного і реального театру.

Руский нарід, як вже в горі згадувано, держав ся довго поганських ігрищ в часї Рїздва, Великодня, Зелених сьвят і и. Почавши від Нестора, всі духовні письменники згадують про и г р и щ а между селы і до новїйших часів жалують ся на скомороховъ (штукарів), личины (машкари), и г р ы и пѣсни бѣ-

совскіи, а драматичні вистави ніколи не мали місця в східній церкві. Однак в XVI ст. зрозуміли осьвічені Русини, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудження і розповсюдження релігійного життя і певних ідей. З початку XVII ст. зберіг ся „Діалогъ християнскій, въ которомъ ся показуєть, кто єсть християнинъ правдивый“, написаний в полемічнім тоні против унії, а у Львові появил ся Страдаючий Христос, переклад з грецької трагедії (приписуваної безосновно Григорію Богослову) з тою самою ціллю.

Сі драматичні вистави дійшли до нас з Заходу через Польщу і почали ся т. зв. вертепними виставами. Вертепом називала ся маленька деревляна хатка, переділена на дві часті, мовби поверхи: в горішній відбувало ся дійство з св. історії (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трех королів, різня дїтій) картоновими або деревляними фігурками, якими порушав укритий за задною стїною вертепа діяч, а в долішній часті сцени з народного життя (циган обманює мужика, Поляк лякає жида, Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хотять его затягнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. и.). З вертепами ходили звичайно на Різдво бурсаки і устроювали з підмогою фігур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, співали пісні, за що діставали якусь нагороду. Спершу виставляли у вертепі лише дїї з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дїї з світського життя і комічні сцени. Все те припадало до впадоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедії та інтерлюдії були взяті з народного життя і списані живою мовою. Так н. пр. в релігійну драму про смерть св. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Гаватом (в 1618 р.) вставлені дві інтермедії, зложені язиком близьким до нинішнього галицькоруського наріччя, хоч не без впливу церковно-словянського і польського. Зберегли ся й інші драматичні твори польські, в котрих або деякі ролі або й цілі інтермедії написані живою рускою мовою, і тим способом народна руска мова входила щораз більше в письменство.

Характеристика руського письменства I-го відділу II-ої доби.

Руське письменство, тепер обговорене, є самостійним плодом Русь, плодом тим замітнішим, що видала его Русь серед трудних обставин власною працею своєї суспільности. (Письменники того-

часні часто укривали свої імена, щоби обминути небезпечність переслідування або пимсти). Серед трудних обставин витворила руска суспільність ту просвіту власними матеріальними жертвами руских вельмож, ерархії як і церковних братств, а понукою до того була та моральна сила, яка проявила ся в поглядах і характері передових осіб, і ревність до просвіти, яка видала протягом недовгого часу цілу громаду учених, високо поважаних навіть пізнішими строгими критиками. Тогочасне письменство прийняло новий напрям, якого не знали і не любили в Московщині: руска культура користувала ся самостійно новими жерелами просвіти, а то так тодішньою грецкою наукою, як і латинською схолястикою, щоби собі здобути оруже, потрібне до боротьби.

Грецький язык займає передове місце перед латинським, церковнославянським і книжний руский перед польським, а на се вказують вже грецкі заголовки більшости тогочасних творів, написаних церковнославянським язиком із значною примішкою рускої мови. Появляють ся твори майже зовсім народні і що до змісту і що до мови. Характеристична прикмета тогочасної науки і літератури проявляє ся в тісній звязи їх з народним житєм, в тім, що они виходять з народного житя, черпають з него головну поживу і силу, виражають в більшій часті інтереси народу, его релігійних змагань, его ріжних верств. Під впливом грецко-славянських шкіл на Руси розвинули ся не лише богословські науки, але й історіографія і філологія (граматики, словарі).

Научний розвиток тодішних руских письменників був вельми різнородний: — деякі з них визначали ся глибокою наукою, інші знов були скромними літературними робітниками, але майже у всіх проявляє ся виразна і ясна політична свідомість. Так глибоко учені діячі, як і дрібні письменники визначають ся широтою політичних поглядів про відносини Руси до Польщі і на взаїмні відносини ріжних верств руского народу. Силою народної свідомости стояли тогочасні освічені Русини високо, више як в другій половині XVII ст., не згадуючи вже о XVIII ст. Найважкішим одначе придбанєм тогочасного письменства було вироблене книжного руского язика, язика літературного і наукового, без міри близшого до живої народної мови як давна церковщина, а при тім вельми відмінного від язика Московщини, а однако зрозумілого на цілім просторі України-Руси а навіть Біло-Руси. Язык сей виробив ся на основі білорускої мови книжної, уживаної в княжій канцелярії литовській, литовского статута і перекладу біблії Скорини.

Враз з литовским статутом, що обов'язував і в південній Русі, розповсюдився сей язик по містах, дворах і монастирях, приймаючи в себе щораз більше руских народних слів, а слів церковних для означення абстрактних розумінь, польських же з життя публичного і державного. Язык сей був би неперечно скорше, як се сталося, довів до повної побіди живої народної мови, коли-б не обставини політичні, про котрі низше згадаємо.

На переломі першого відділу другої доби письменства проявляє себе перевага богословського елемента над історичним в полеміці, в розвитку штучної схолястичної проповіді („казаня“), в рішучій перевазі польського язика над церковнослов'янським і руским. Значна більшість творів появляється в польській язичі, книжний руский язик проявляє себе в небагатьох творах, а склад тяжкий, переповнений макаронізмами. Сильно розвивається схильність до віршованія і переходить опісля в манію. Схолястика щораз більше придавлює світлі і чисті впливи давньої українськорускої школи і літератури; однак в суспільній, науковій і літературній діяльності Барановича, Гізеля, Голятовського є ще багато цінного, посеред всякого схолястичного натовпу пробивається ще світла думка, людське чуття і розуміння суспільних потреб і бажане для них потрудити себе.

Другий відділ II. доби руского письменства (1667—1798).

Другий відділ II-ої доби обнімає часи від розділу України на дві половини в Андрусівській мирі (1667 р.) аж до появи Єнеїди Котляревського. Руске письменство того часу представляє, в порівнянню з попереднім відділом II-ої доби, образ значного занепаду. На се вплинули:

Внутрішні історичні і суспільні обставини.

В 1648 р. починається довголітня і далекосягла та страшна в наслідках Хмельниччина (звана у народу руїною), що довела (1654 р.) до прилучення лівобережної України з Києвом до Московщини; Андрусівським миром (1667) затверджено розірване України на дві половини і сим ослаблено зв'язь поодиноких земель України-Руси. Кривава Хмельниччина і послідуєчі за нею історичні події були справдешньою руїною для України. Правобережна Україна вилюднила себе довголітною війною, ясиром і переселенням частини людности в задніпр'янські пусті степи. За сим економічним занепадом і політичним розділом України пішов також духовий і літе-

ратурний занепад і роздвоєнє духового життя і письменства. Зруїною многих міст, місточок та монастирів зникло багато осередків культури, пропали численні школи і братства, а рівночасно запропастили ся книжки, рукописи, грамоти, твори штуки, щезли довголітні культурні придбання. Правобережна Україна з Галицкою Русю втратила ту головну опору, якою з початку XVII ст. був для неї Київ, але мимо трудних обставин, в яких находила ся прилучена до Польщі половина Руси, була там велика свобода друку, було там все-ж таки ще місце для самодіяльности рускої суспільности і руского народу. Тимчасом на лівобережній Україні щораз більше обмежувано ту самодіяльність а протягом XVIII ст. ще більше її придавлено, що відбило ся і на українсько-рускій народности й літературі.

В р. 1685 підчинено київску митрополію московському патріархатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українсько-руского письменства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київською Академією, переселяє ся з половини XVII ст. в Московщину, де трудять ся для просьвіти, кладуть підвалини наукових інституцій і наукової літератури, справляють попсовані невіжами церковні книги, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царских дітей, відтак ревними помічниками Петра В. в єрестрою держави. Перенесенє просьвіти і науки на північ було тим лєкше для київских учених, бо они писали, так як і в Москві в тім часі, язиком, втвореним на Руси на церковнословянській основі, з якого аж від половини XVIII ст. заходом і талантом московских письменників, почавши від Ломовосова, став вироблювати ся винїшній літературний язик московский. Тим способом втратила Україна з просьвітно-наукової ниви багато робучих сил, які, заманені блеском царского двора і визначними становищами, пособляли „обєдинєню“ України, злученої доси лише адміністративно з Московщиною. Задачу такого культурного обєдвєня улекшувала їм тодішня схолястична наука, вироблена на церковнословянській основі. Так київські учені мимоволі в добрій вірі трудили ся для обєдвєня України з Московщиною і посередно причинили ся до занашаєнєя її автономії.

Сєму обєдвєненю мала пособляти щораз міцїйша централізація, яка мала затерти прикмети самостійного побуту України. Особливо з часів Петра В. після нещасливого для Мавєни полтавского бою (1709 р.) починає ся систематичне змаганє на зни-

щенє автономії України і українсько-руського народу¹⁾. З упадком політичного биту йшли Українці в московску урядову, духовну і воєнну службу і помагали там заводити бюрократично-централістичну систему, усуваючи останки давного ладу і автономії.

На слідки. Сі історичні й суспільні обставини, особливо від розриву України на дві часті (1667), відбили ся вельми некористно в українсько-руськїм письменстві. Твори, особливо богословські, піддавано строгій цензурі; почали конфіскувати а навіть палити рускі книжки, добачаючи в них західні ереси. Витворений а збогачуваний опісля московськими ученими і письменниками літературний язык, приймаючи в себе щораз більше московского народного елемента, як і лексикального засобу з чужоземних новочасних і старинних языків, віддаляв ся щораз більше від книжного языка на Україні XVIII ст. а ще більше від живої мови українсько-руської. Сей літературний московський язык наслідком свого державного становища в кінцем XVII ст. входив в урядове житє, в адміністрацію і висші верстви суспільні, між українське дворянство, що бажало тим виріжнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московска цензура і синодальний указ²⁾ (з 1721 р.) виступають рішучо проти уживаня „особаго нарѣчія“ (себ-то українсько-руської мови) в письменстві і в книгах.

Українсько-руське письменство тодішне починає отже уникати друкарні а найважійші твори другої половини XVII ст. і першої половини XVIII ст. остають в рукописах, приступних лише для тісного кружка близьких знайомих автора, і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирських бібліотеках. Так зберегли ся козацкі літописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільности патріотичним зображенєм минувшини, наколи-б були тоді побачили диевне сьвітло. Так само пішли в непамять драматичні твори, хоч після тогочасних

¹⁾ В Глухові, столиці лівобічної України, заведено поліційно-адміністративну управу, т. зв. „Малоросійську колегію“, що зносила ся з царським сенатом і давала прикази гетьманови (1722); царица Катерина II. знесла гетьманство (1764), зруйнувала Запорожску Січ (1775): Україна стала провінцією Московщини, а кріпацтво затверджене царицею (1782) віддало укр. селян давній старшині козацкій, нобілітованій на „дворян“ моск. урядом.

²⁾ Київську друкарню підчинено сим указом Синодови в Москві і приписано: „а другихъ никакихъ книгъ, ни прешнихъ, ни новыхъ, не обявля обь оныхъ въ духовной колегіи — въ тѣхъ монастиряхъ не печатать, и кромѣ того справлять книги съ великорусскими печатями, даби никакой розни и особаго нарѣчія не было“.

поетик (з половини XVIII ст.) українсько-руська мова, прозвана „сільським, мужицким слогом“, могла найти місце хіба в низших родах літератури, н. пр. в комедиях.

Вплив рускої науки і просвіти на Московщину.

Українсько-руська література і наука мали значний вплив на Московщину ще з кінця XVI і початку XVII ст., а іменно творами Лаврентія Зизанія, Смотрицького, Захарія Копистеньського і Петра Могилі. Але з половини XVII ст., особливо від прилучення лівобережної України до Московщини, київська наука вдомашнилася в Москві і стала там даліше розвивати ся. В другій половині XVII ст. ділають ще в Києві Галятовський, Радивилівський, Баранович і інші духовні письменники. Однак з кінцем XVII ст. переселяють ся київські учені Епіфаній Славинецький, великий знавець клясичних язиків, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський (Туптало) і ин. в Московщину, щоби там засновувати школи, перекладати і справляти церковні книги. З того часу київські учені творять в Москві постійний кружок, около якого скупляє ся тогочасна наука і письменна діяльність. Спершу в московській славянсько-грецько-латинській академії передове місце займає грецький язик; однак коли нею став управляти київський учений (рязанський митрополит) Стефан Яворський, перестроєно її після київського взірця. Київські учені здобули собі особливо великий вплив за Петра В., котрий не любив духовних давнього московського типу, задля їх неприхильности до реформ, а хоч патріарх Дозитей просив царя, щоби не настановляв „чужинців“ митрополитами а особливо Українців (їх називали в Москві „Черкасами“), лише родовитих Москвичів, „аще и немудріи суть“, цар все-ж таки волів учених Українців. Їм віддавав цар важні єрархічні й інші урядові місця і київські учені довгий час займали передові становища, що викликувало проти них ворогованє московського духовенства. Однак через те пропало багато талановитих сил для України саме тоді, коли она їх найбільш для свого подвигнення потребувала.

Історичне письменство. Криваві козацькі війни, що заповнили другу половину XVII стол., довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного життя і спинили єго розвиток, але мимо того видали нову галузь письменства, що видобула ся тут самостійно, на основі нових обставин життя. Викликане козацькими війнами розбудженє народу витворило українсько-руське історичне письменство і окремий істо-

ричний стиль в козацких літописях з виразною ціхою народного духа. „Козаки писали, як каже Максимович, на боввищу збруєю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для пам'яті потомства“. Літописи ведено на Русі без перерви, а деколи літописці доторкувалися також минувшини сусідніх земель. Зроблено також пробу з руских і польских літописей зложити учебник історії (Гізель). Козацкі літописці займають ся подіями від половини XVI до кінця XVIII ст. Спершу були се короткі літописні записки п. з. „козацкія кронички“, „козацкія літописцы“, про які находимо згадку в пізнійших українсько-руских істориків.

Коли під koniecь першого відділу II-ої доби письменства появляють ся проби систематичного викладу рускої історії, а письменники сї в своїх творах послугують ся церковнославянським язиком, творить мовби перехід до козацких літописців чернигівський монах Леонтій Боболінський, написавши (1699 р.) „Літописець сій єсть Кроника зъ розныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д.“ Є се в стилі старої літописної компіляції уложена простора літопись, почавши від сотвореня сьвіта до початку XVII ст., вібрана з біблії, латинських, грецких і польских істориків, литовских літописей, Нестора, Четь-Мінеї і ин., однак писана язиком дуже близьким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданєм. З історії України находимо там дуже небагато, але за те важні подрібні вісти і документи.

Оповіданя козацких літописців обертають ся около Хмельниччини і слідуєчих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть учасниками самих подій і носять на собі п'ятно народного одушевлення тих часів, проникнуті горячою любовію до рідного краю і народною сьвідомістю. Язык тих літописей є вельми зближений до живої народної мови з примішкою доволі значною польских слів а почасти і церковнославянських; літописи сї писані, як каже Самійло Величко: „простим стилем і нарічієм козацким“.

Літопись Самовидця, о війнах Хмельницького, є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними передове місце. Невідомий по імені автор, самовидець описуваних в літописи подій (звідси і назва), був чоловіком сьвітским з лівобережної України, а хоч не мав значної науки, якої годі було собі придбати у воєнних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, в посольствах і козацких радах,

мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важніші події свого краю, але про політичні справи європейські. Тимто єго літопись писана прагматичним ладом і має всі прикмети історії, характеристика дієвих осіб вірна і плястична а ціле оповіданє визначає ся предметовою. Твір Самовидця обнимає події 53-ех років, від повстаня Хмельницького аж до 1702 року, а початок доданий опісля компілятором на основі історичного збірника „Краткоє описаніє Малороссіи“.

Самійло Величко є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельниччини, але єго чотиротомове „Сказаніє о войнѣ козацкой въ Полякахи, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницького, гетьмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся“ і т. д., написане 1720 р., появило ся друком аж в половині XIX ст. Автор служив в Запорожскім війську за гетьмана Мазепи, був відтак писарем генеральної канцелярії військової, а відтак на хуторі в Полтавщині займав ся літературними працями. Єго „Сказаніє“ не є лише оповіданєм особистих споминів про історичні події, але науковою історією. Він користував ся не тільки всіми урядовими документами військової канцелярії і особистою знаємостою історичних подій, але й иньшими жерелами, як німецка історія Пуфендорфа про Кароля X., „Діяріушъ“ Самійла Зорки з Волиня,¹⁾ поетичний твір Самійла Твардовского „Wojna domowa z kozaki і Tatarsy etc.“ і сучасними політичними і сатиричними віршами польськими і рускими. Величко намагав ся часто поетичними картинами прикрасити історичне оповіданє і задля того єго твір що до предметовости уступає місця Самовидцеві, хоч є безпристрастним, але з кожної сторони єго твору лише горяча любов України. Рукопись украшена портретами десяти гетьманів, та однак не дійшла в цілости, позаяк недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (ум. 1730 р.) є третій замітний літописець Хмельниччини, чоловік учений, безпристрастний і свідущий як і Величко. Він був судією а опісля полковником Гадяцьким, брав участь в депутації з жалобою на занпащенє козацких прав, висланій Павлом Полуботком в Петербург, де якийсь час просидів за те у вязниці. На основі „діяріуша, въ обозѣ писа-

¹⁾ Єго „діяріушъ“ загинув. Був писарем запорожского коша і протягом цілої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведеняхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діяріушѣ своємъ оніє описалъ“.

ного“, „духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ“, „повѣствованія самобытнихъ свѣдѣтелей“ написав Грабянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кривавою небывалою брани (війни) Богдана Хмельницкого і т. д. року 1710“ і оповідає дії України від найдавніших часів аж до вибору гетьмана Скоропадського (1709), однак головним предметом є Хмельниччина. Автор намагає писати церковнослов'янським язиком, але не знаючи єго добре, часто вводить слова і форми з живої рускої мови. Окрім історичного оповідання вдає ся автор в наукові розвідки про давню історію козаків і виводить їх від Козар.

Окрім сих літописців і згадуваного вже в горі Дмитрія Ростовського, що писав свої дневні записки „Діаріушъ“ також язиком, вельми зближеним до живої народної мови, не перериває ся черга історичних писань, присвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московским літературним язиком або із значною єго примішкою. Такою язиковою мішаниною писали Лукомский, Петро Симоновский.

Окрім сих історичних творів, що появили ся з виразним означенєм імени автора, заслугоють на увагу ще **Літописні збірники** а іменно Густиньська літопись, так звана по головній рукописи, збереженій в Густиньскім Прилуцкім монастирі на Україні, з першої половини XVII ст. і кілька інших.

Драматичне письменство. При всім впливі московської державности і язика, українсько-руське письменство протягом XVIII ст. видає поетичні твори, що ходили в рукописах з рук до рук в тих кружках, де бажали почути рідну мову. Окрім тяжких силлябічних віршів, кантів, в котрих все-ж таки був народний зміст і язик, ходили в тих часах з рук до рук також драми. Схолястична наука завела і в Київській Академії звичай, що учитель поетики обов'язаний був щорічно приготувати на м'ясиці і для трех маєвих рекреацій¹⁾ — комедію або трагедію (шкільні, рекреаційні драми). Спершу появляє ся вертепна драма, близька до містерії, занесена з Польщі, і відносить ся до Різдва Хр. Перегодом входять у вертепау драму інтермедії та інтерлюдії з народного жигя, з народними типами і живою народною мовою.

Поміж духовними шкільними драмами Київської Академії перше що до часу місце займає „Алексій чоловік Божій“. Твір сей осно-

¹⁾ В маю виходили всі учителі з учениками і посторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреації).

ваний на легенді про св. Олексія. Другий з дійшовших до нас з XVII ст. драматичний твір „Дѣйствіє на страсти Христови списанное“ може служити доказом, як церковні канти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бувало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші. Іменно зберегла ся з XVII ст. драма, котрої темою є апокрифічне оповіданє т. зв. Нікодемowego евангелія про похід І. Христа по смерті до пекла і про єго збуренє. Є се зовсім самостійний твір, незалежний від чужих вірців, у великім ступні оригінальний, а списаний майже зовсім чистою народною мовою, розміром українських дум. Твір сей мусів бути вельми популярний на цілім просторі України-Руси, коли рукопись найдено в Калушині (в Галичині), а перероблена з неї пасхальна вірша зберегла ся в Харківщині, частини-ж сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від угорської Руси аж по Кавказ.

Побіч духовної, релігійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в якій автор часто зближає ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божіі Украинну черезъ Богдана Хмельницкого свободившая“, написана учителем поетики в Київській Академії (1728) Теофаном Трофимовичем (приписувана давнійше Теофану Прокоповичеві). Талановитим і плідним на тім полі письменником був Мітрофан Довгалевский, учитель поетики в Київській Академії. Він радить в своїй поетиці, виводити на сцену особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, запорожця і т. п. Всі ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в такім характері народнім виступають они в єго інтермедиях, в котрих він вводить побутовий елемент навіть з суспільно-політичним відтінком. Вправді після 30-их років XVIII ст., за впливом учителя поетики Теофана Прокоповича, убогі бурсаки Київської Академії занехують вертепні вистави (студентські „міркованя“), що були певним жерелом їх доходу, а ними з того часу стали займатися дячки. Однак тим не перервав ся дальший розвиток комічних сцен з народного життя, але ще більше розширив ся, входячи до пасхальних і рекреаційних драм. Окрім пасхальних драм Довгалевского, що займають одно з перших місць в сучаснім драматичнім письменстві, згадати ще належить драму і інтермедію Варлаама Лащевского. Київські учені занесли із схоластичною наукою в Москву також і шкільні драми, які там появляють ся вже з кінцем XVII а входять в звичай з початком XVIII ст. Два письменники, що були ученими по-

середниками між Русю а Московщиною, були також авторами драм, а іменно Симеон Полоцький написав „Комедія притчи о блудномъ сынѣ“ і „О Навуходносорѣ и о тріехъ отроцѣхъ, въ печи не сожженныхъ“, а Дмитрій Ростовський, що в своїй діяльності проявив стілько українського елемента, написав „Комедія на Рождество Христово“, „Грѣшникъ кающій ся“ і иньші.

Від половини XVIII ст. проявляє ся в рускім драматичнім письменстві вплив Московщини, що почавши з Ломоносовим щораз більше віддаляєсь від тогочасного руского язика книжного. Один з ревіційших письменників, що намагали ся писати свої твори після Ломоносовських взірців, був Юрій Кониський, автор розповсюдженої трагікомедії (так звали ся драми на поважні теми з комічними інтермедиями) „Воскресеніє мертвих“. Але позаяк Кониський намагав ся свій твір списати після Ломоносовських взірців, пять інтерлюдій в єго драмі, котрих автором мав бути „славний Танський“,¹⁾ „природний стихотворець“, названий в однім письмі до тогож Кониського „нашим Плявтом, нашим Молієром“, написані майже чистою народною мовою. Вплив Ломоносова відбив ся ще й тим в сучасних поетичних творах, що слябічний розмір віршованя уступає тонічному (основаному на наголосі — ритма). Юрій Кониський наводить в своїй поетиці тонічні вірші з оди Ломоносова яко взорець (10-стопний ямб), а у віршах XVIII ст. і в Енеїді Котляревського находимо 4-стопний ямб.

Основою рускої драматичної поезії послужили отже, як і в цілій Европі, два елементи: церковно-обрядовий і народно-побутовий. З церковно-обрядового виробили ся духовні містерії, а народно-побутовий елемент витворив комічні сцени, звані інтермедиями та інтерлюдиями, що мало-помалу війшли в духовну драму і значно змінили її первісний строго поучаючий уклад. Взаїмний вплив сих двох основних елементів відбив ся і в штучній шкільній драмі, котра в головній часті свого змісту виводить мотиви містерій і міраклів, а в інтерлюдиях зберегає тон середньовічних фарс.

Шкільна драма є наче другостепенна формація драматичного письменства. Народне житє, виражене ярко з усіма характеристич-

¹⁾ Танський був посвоячений з родиною славного опісля письменника Миколи Гоголя (був мабуть дядьком Василя Гоголя, директора домашнього театру бувшого міністра Троциньського і автора комедії „Простак“). Позаяк вірші сих інтерлюдій виучувано на память і виголошувано, то они стали традицією родини Танських, посвояченої з Гоголями, і так становлять звязь з новою літературою.

ними прикметами в інтерлюдиях, перервало поважну ходу схолястичного дійства. Визначні прояви політичного і суспільного життя находять відгомін в речах дівих осіб шкільної драми, котрої автори часто не мали сили скрити свої почування під холодною, ученою алегорією. Завдяки сему живому змістови, шкільні драми а особливо інтерлюдії виходять далеко поза шкільні пороги і здобувають собі популярність в широких верствах народних і кладуть підвалину до дальшого розвитку народного театру. Разом із шкільною драмою і в тісній з нею звязи появляють ся і народно-духовні дії, останки середньовічних містерій, що прийняли у нас форму вертепа. В тій формі інтермедії перетворюють ся в самостійну часть вистави, котра поступенно розширяє ся коштом духовної дії і виступає на перший план. Тим способом інтермедії являють ся животворним елементом, з якого опісля розвинула ся чисто народна комедія.

Твори літературні з суспільно-моральною і народною основою.

З запащенем автономії України і її політичного самобиту, змагала московска адміністрація до об'єднання українсько-рускої народности з пануючою народністю московскою, також з підмогою просвіти й письменства. Українське дворянство бажало тепер вирізнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в писанях а відтак і в розмові сей язик, яким послуговувало ся московске правительство, адміністрація, освічена верства суспільности і нова часна московска література. Під впливом тих обставин розділила ся вся суспільність на Україні на два табори, що відрізняли ся від себе переогодом не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежою. Коли-ж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крпаками, тоді в модній суспільности слово мужик стало докірливим і насмішливим виразом і так виробив ся погляд, що в „простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний звичай“. Новомодному українському дворянству видавали ся сьмішними не лише давна одежа і предківські звичаї, але й народна мова видавала ся єму простою і сьмішною.

Сі внутрішні відносини на Україні відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. Климентій Зіновій, сучасник Мазепи, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся житю всіх верств української суспільности, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралізуючих сентенцій ладом слябічного віршованя

XVII. ст., мовою зближеною до народної, з примішкою польонізмів і церковщини. В сих віршах, відкритих з початком 60-их років XIX. ст., починає він філософічним розумованем про правду, недуги, про божу довготерпеливість, про смерть, переходить відтак до зображення і критики дійсного життя, розправляє про всякі верстви суспільности і подає тим способом цікавий матеріал про сучасне життя на Україні, хоч óвид єго, з якого все те оцінює, не широкий а він навіть іде під лад верховодячій верстві суспільности, як се вказує вгорі наведене єго реченє про „простого мужика“ і „письменного“. В єго творах відбиває ся виразно сей роздїл української суспільности на кріпаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всі визначні прикмети народного характеру але не мали голосу в суспільнім і урядовім житю, і дворянство, що осьвітою не високо вибило ся понад кріпаків і не розуміло свого народно суспільного становища а дбало лише о свої власні користи.

Прилученє лівобічної України до могутчої держави з суспільною народністю і однаковою вірою загляджувало вправді помало племінні ріжницї, а пануюча адміністрація, звичаї, нова просьвіта й література налягали важко на окремішність українсько-русого народу. Одначе всі ті обставини не були в силі обединити і з'асимілювати українсько-русого народу з московским. Вдача і прикмети українсько-русого народу так виріжняли ся від московского, що самому народови кидала ся в очи та ріжниця¹⁾). Ярка ріжниця виступала у всім народно-побутовім характері, в язиці, в переказах, в народній поезії, звичаях і близьких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самої української суспільности витворювати реакція, а на давнім культурно-історичнім ґрунті гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давньої козацкої старшини в дворянські чиви, доношували предківські жупани і мовою та домашнім побутом не соромили ся бути похожими на кріпаків та козаків, майже зрівнаних в суспільнім житю з кріпаками²⁾). Поміж осьвіченою верствою української суспільности замість і побіч давньої академічної (схолястичної) осьвіти починає

¹⁾ І нині Москаль називає Українця „хахлом“ а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У нас називає нарід „кацапами“ буковинських Пилипонів, що заїздять до Галичини копати стави і рови.

²⁾ Н. пр. рід Квітки (Осволянєнка).

ширити ся помало західно-європейська осьвіта і нові європейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі висшу осьвіту на університетах в західній Європі і приносили відтак на Україну не тільки європейську науку, але й вільні думки, погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішнім політичним і суспільним ладом на Україні і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз закраскою, або в політичних памфлетах, як віршована „Розмова Малоросії з Великоросією“, або віршований переклад одної новелі з Декамерона Боккація¹⁾.

Серед тої суспільности появил ся і був цікавим виразом її тогочасних поглядів і думок — Григорій Сковорода. Син простого козака (ур. 1722 в Чернухах, в Полтавщині), визначав ся вже змалку хистом до співу та науки; тимто отець віддав его в Київську Академію, а звідтам дістав ся він до надвірної капелі. Опісля знов вертає в Київську Академію, а щоби набрати ся ще більшої осьвіти, виправляє ся по Європі і звідусь пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познакомив ся з многими ученими. Зазнаємивши ся з ідеями західноєвропейської науки і філософії, вернув Сковорода на Україну широко осьвіченим чоловіком. Їму була по мисли педагогічна діяльність і він обняв в Переяславській духовній семінарії місце учителя поетики і написав „руководство о поезії“ на основі нових поглядів. З того вишло непорозумінє з архієреєм і Сковорода покинув се місце та був приватним учителем у багатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправив ся до Москви, де був учителем в Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свобідно передумувати свої думки і почуваня та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землі, звертай свої думки на небо. Пізнійше бачимо его учителем поезії в Харківській колегії, де здобув собі широку славу і повагу. Єпископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишив ся в колегії; однак він сего не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів. Коли-ж Катерина II. дозволила в харківській колегії завести додаткові класи і викладати там дворянським молодцям „правила благонравія“, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики п. з. „Начальная дверь къ хри-

¹⁾ Славний італійський поет і гуморист в XIV ст.

стіяньському добронравію для молодого шляхетства Харькoвскої губернії“. Сей учебник пішов в рукописи по руках і придбав Сковороді багато прихильників; але найшли ся й такі, що в его учебнику побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був примушений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав, а з того часу пустив ся він на вандрівку по Україні і став для неї справдешиною „ходячою академією“. В тім часі написав він філософічні розвідки „Нарциз — спізнай себе“ та „Книга Асхань — про самопізнанє“. Се були перші его поважні праці, бо доси писав лише дрібниці та вірші. Він ходив у великій нужді по Україні, з одної хати до другої, та учив людей своїм власним житєм і порадою, де тільки можна було: в школі, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почув він себе в своїй сфері лише між простим народом, любив горячо его мову, пісні і звичаї. „Осьвіта, каже він, повинна переходити на весь народ, вийти в него і засісти в серці і душі тих, що мають правди дізнати ся“. „Паньська думка, ніби простий народ є чорний, здаєть ся мені сьмішною. Мудрують: простий народ спить і най собі спить міцним сном. Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвечина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхаєть ся, а як пробурхаєть ся, то й покаже ся бодрим“. Таке сьміливе в ті часи слово, як і ціле жите Сковорода є першим протестом проти кріпацтва, яке почало тоді розвивати ся на Україні, против приниженя селян урядовим назвиском „чорного народа“.

Він перший вказав виразно на ідею національности, яко необхідний принцип вихованя. Вихованє повинно бути народне, треба его виробити з нашого жита, щоби знов его повернути до нашого жита. Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій, незалежній волі, та по цілком правдивому розумію народу, яке він скрізь виявляє.

Діяльність Сковорода на Україні і спосіб его жита дали привід до того, що его звали звичайно українським Сократом. Як той, так і сей присьвятив усе своє жите, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почуваня і змаганє до ідеалу. Пів жита свого присьвятив Сковорода на просьвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї его діяльности було, що тодішня українська шляхта зібрала опієся більш 600 тисяч рублів і тим дала почин до заснованя Харківського університету.

Філософія Сковороди і його світогляд ще мало вяснені, бо його твори недавно вповні видані і ще критично не зовсім розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стільки, о скільки відносять ся они до головної мети його філософії, до етичних його поглядів. Він був одним з тих філософів-моралістів, що свої теоретичні принципи виявляли ділом та власним житєм. Замітно також, що Сковорода виступає з проповідю ідеї національності в ті часи, коли в західній Європі панувала ще ідея космополітизму, а ідея національності ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій натурі народу, з якого Сковорода вийшов, ідея національності була живою, хоч може несвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теорії.

Его твори не списані українсько-рускою мовою, але позаяк українське дійсне життя було для него так близьке, тим то і жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних його віршах, в яких він також виступає против тогочасного ладу на Україні.

Всі ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII ст., збережені в рукописах, або в пам'яті українсько-руського народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українсько-руське письменство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревського, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея.

Духове і літературне життя правобіч Дніпра і в Галицькій Русі. В правобережній Україні і в Галицькій Русі, відірваній від Києва, занепало духове і літературне життя після розриву України в Андрусівськім мирі. Хоч унія зближила Русинів до західноєвропейської цивілізації, одначе не приспорила на літературній ниві визначніших творів. Окрім перших подвижників унії Потія і Рутекого, наслідники їх а також Василіяни, що кермували тоді також шкільною освітою, писали латинським або польським язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви руского народу; міщанство, не маючи в рідній мові духовної поживи, польщить ся, а селянство попадає в темноту. В школах василіяньських, уладжених меньше-більше на такий лад як єзуїтські, учено по польськи і виховувано в подібнім дусі шляхотску молодіж. Між Василіянами в тих часах виступає чимало знатнійших учених і письменників, але они зовсім майже відчужили ся від рідної мови. Низше руске духовенство (так православне як уніятске) було убоге, темне і погорджене, позаяк не було відповідних інститутів для

освіти і вихованя клеру. Поученє епископа Шумлянського, уміщене в передмові до єго Метрики, і єго архиерейскі посланія кидають сумне сьвітло на ступень освіти тодішнього руского духовенства. „Не дивно отже, пише сучасний автор славянско-руского словаря, що ледве сотий єрей (сьвященик) зрозуміє словенський (церковнословянський) язик, не відаючи, що читає на божественній службі, з погибелю своєї і поручених пастві єго душ“. Длятого молитви і відправи церковні друковано латинськими буквами побіч дословного перекладу польского. Одиноким майже родом письменства були ті апокрифи і повісти, які здавна були улюбленим кормом руского простолодя. Сьвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіді для народу, позаяк не уміли навіть відрізнити апокрифічних творів від канонічних і длятого навіть в церковних піснях (нпр. колядах), зложених в тім часі, находимо мішанину тих елементів.

Однак Василяни зрозуміли, що до народу треба промовляти зрозумілою для него рідною мовою, і сій обставині треба приписати вихід двох книг їх заходом, а іменно „Народовіщаніє“ і „Богогласник“. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданнями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі і оповіданя церковним язиком. Задля того стала ся книга популярною навіть між сільським народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнішою книгою став Богогласник, що появив ся також в кількох виданях (перше 1790 в Почаєві). Се є збірник руских, а в части і польских пісень, зложених на всякі сьвята і в честь сьвятих ріжними авторами. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значіне на всім просторі України Русі. Пісні там уміщені повстали протягом XVII. і XVIII. ст. а творцями їх були так уніяти, як і православні. Василяни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або пероробили деякі давнійші „карти“ і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релігійної поезії рускої.

Окрім пісень вийшла жива руска мова також в проповідях (Добриловский) і тим способом в правобережній Україні і в Галицькій Русі здобуває собі руске народне слово значіне, в церкві, а звідтам переходить і до письменства та публичного житя.

16
B 99

186 1200

Ціна 40 сотників.
